

Röntgenspektroszkópiák az anyagszerkezet-kutatásban

Bajnóczi Éva és Németh Zoltán
MTA Wigner FK
nemeth.z@wigner.mta.hu

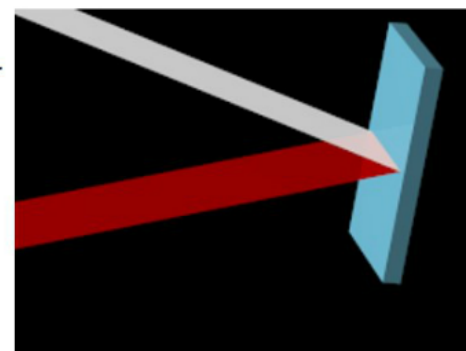
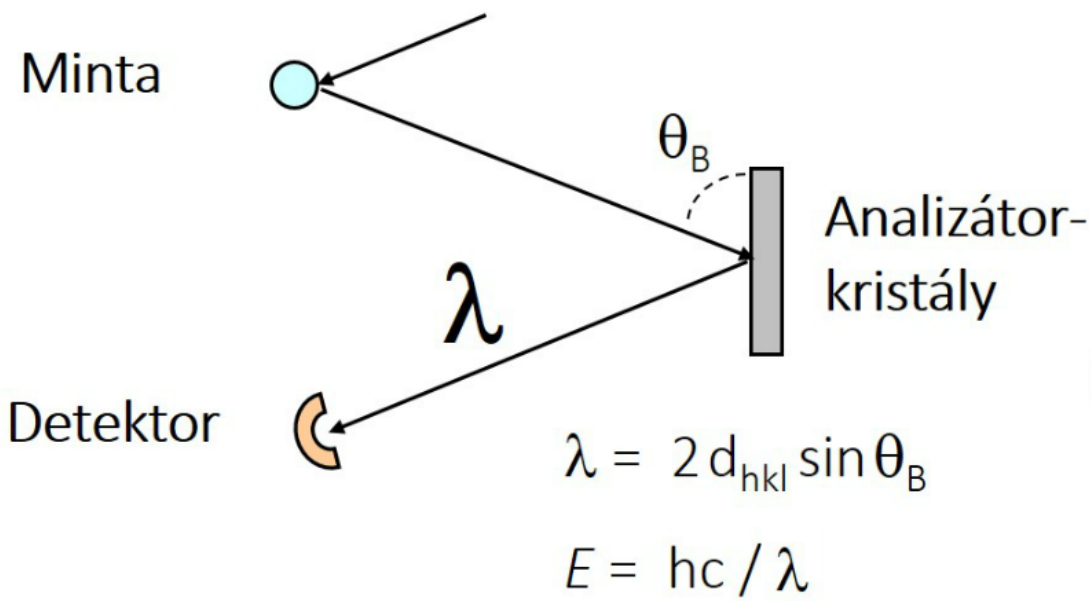
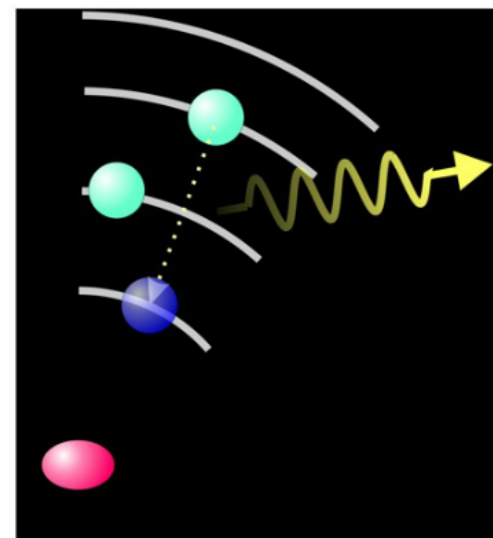
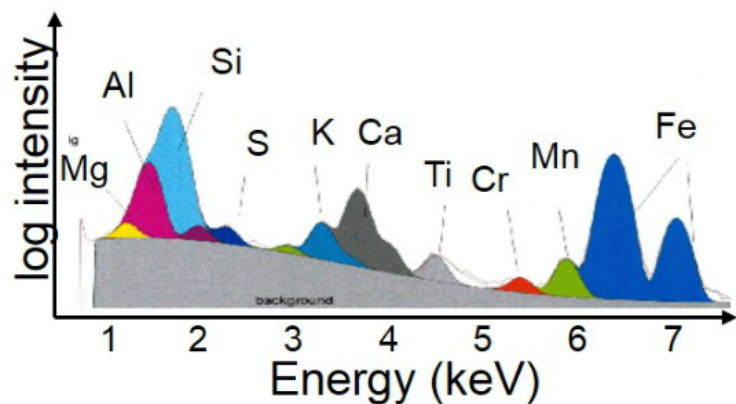
- 1) általános bevezető, módszerek csoportosítása, eszközök
- 2) legfontosabb röntgenabszorpciós technikák
- 3) specifikusabb módszerek: XES, RXES, XMCD

Röntgenspektroszkópiák az anyagszerkezet-kutatásban

Bajnóczi Éva és Németh Zoltán
MTA Wigner FK
nemeth.z@wigner.mta.hu

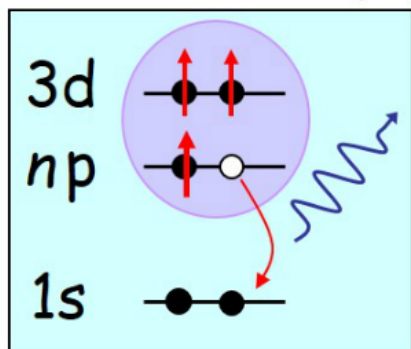
- 1) általános bevezető, módszerek csoportosítása, eszközök
- 2) legfontosabb röntgenabszorpciós technikák
- 3) specifikusabb módszerek: XES, RXES, XMCD

X-ray emission spectroscopy (XES)

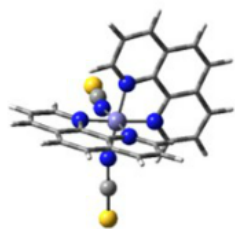

1s XES spinállapot-függése

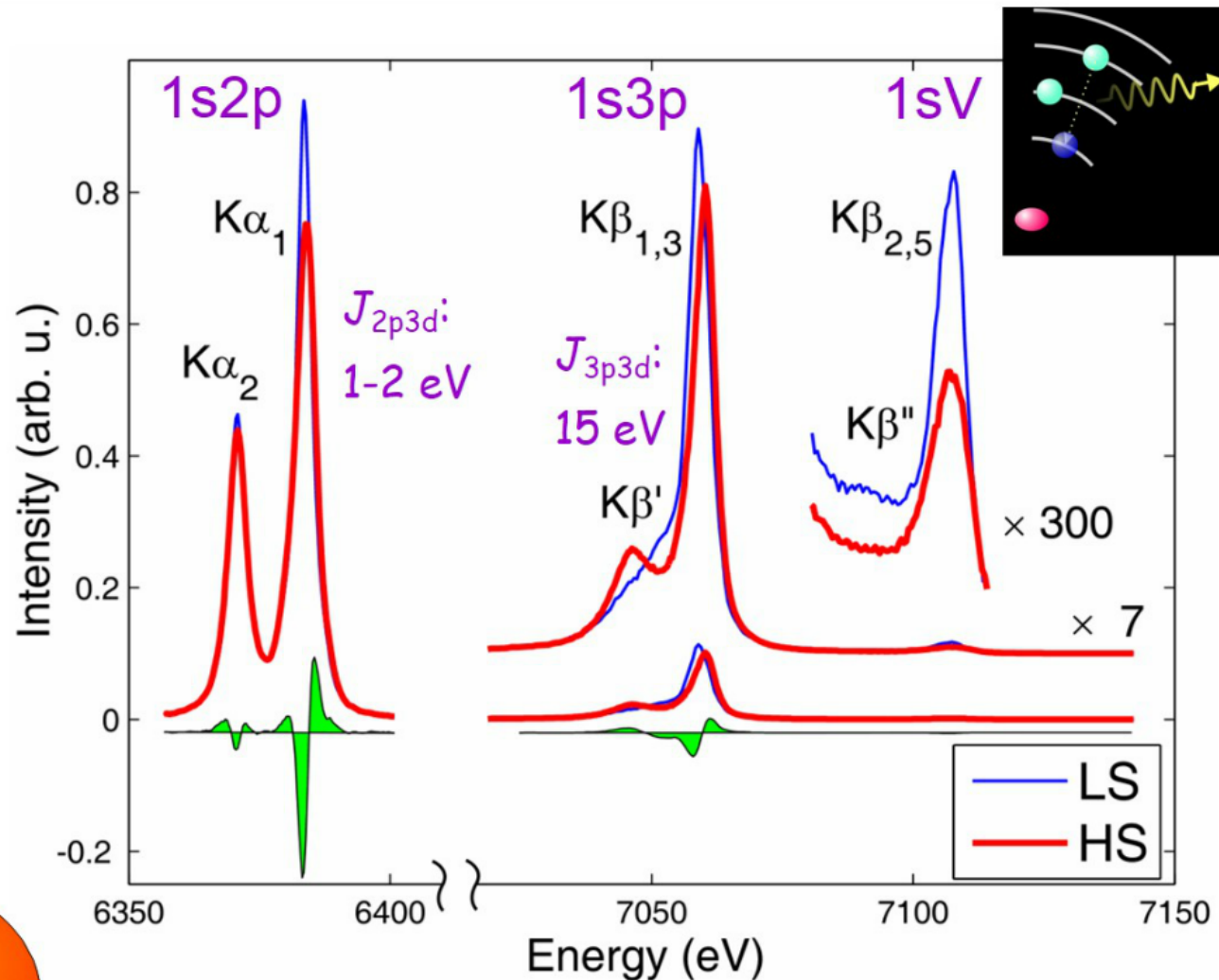
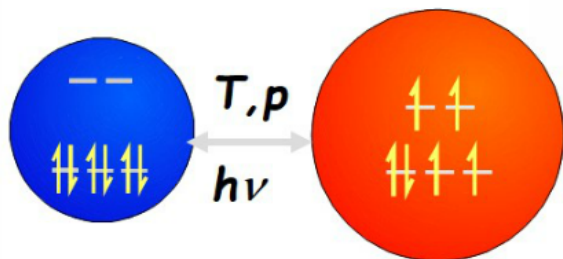
kicszerélődés (J)

Fe^{II} — 3d⁶

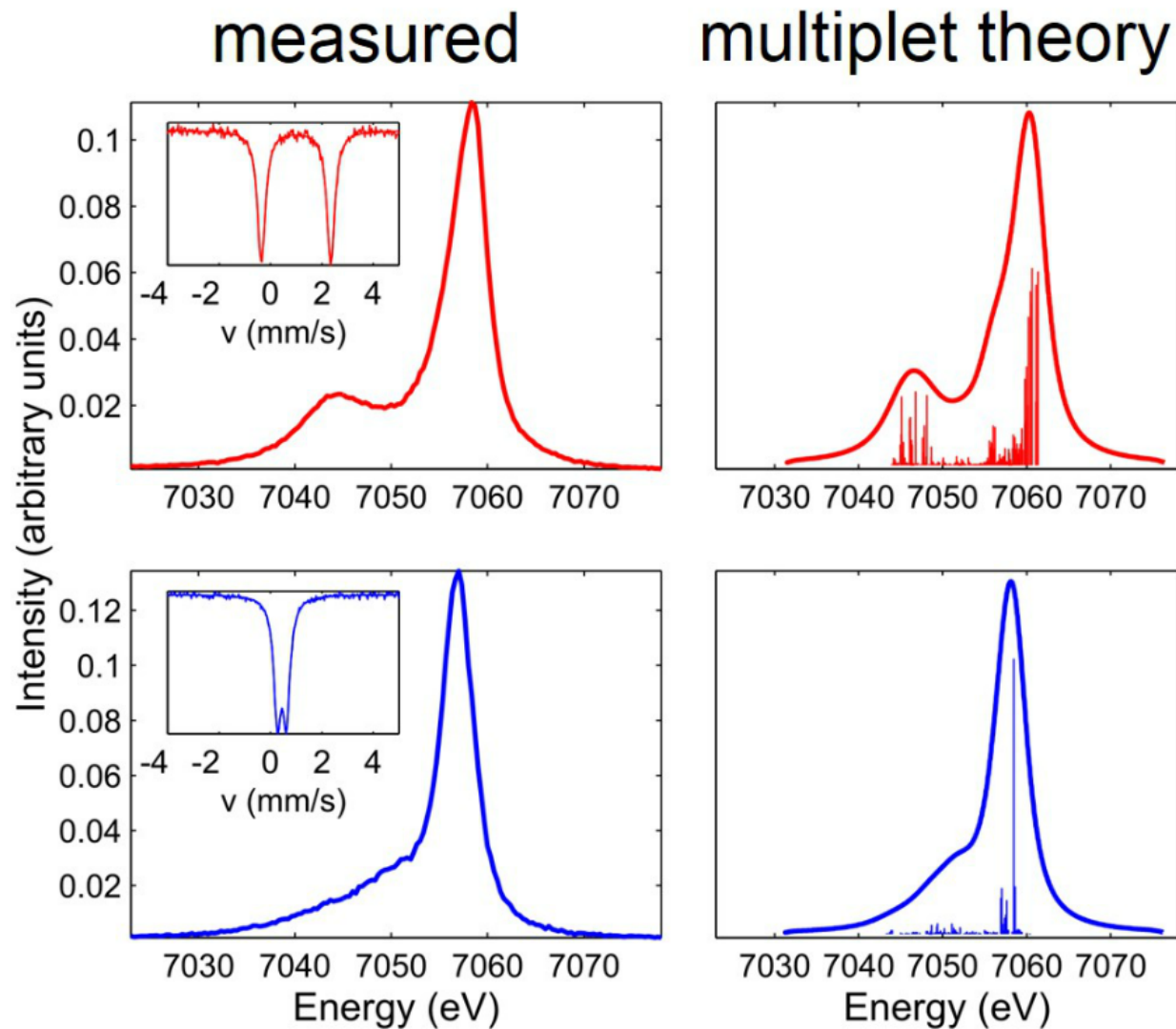
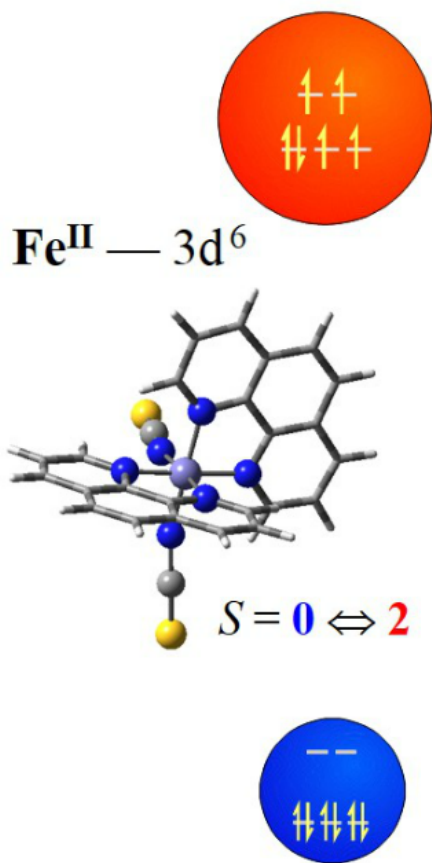

$S = 0 \leftrightarrow 2$

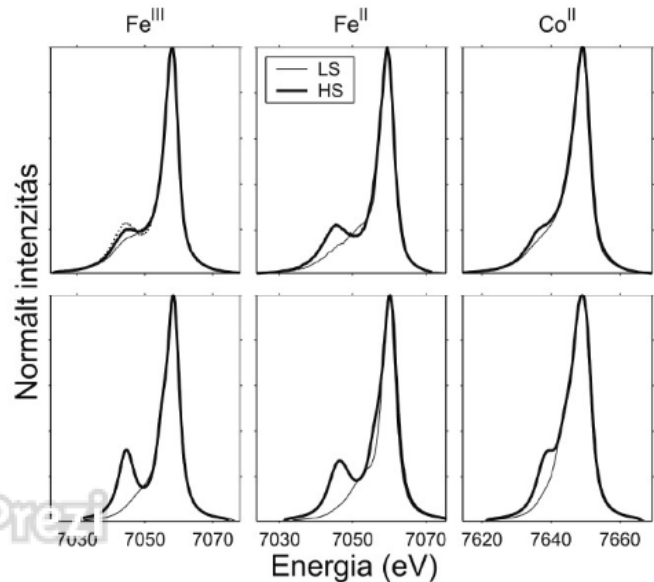
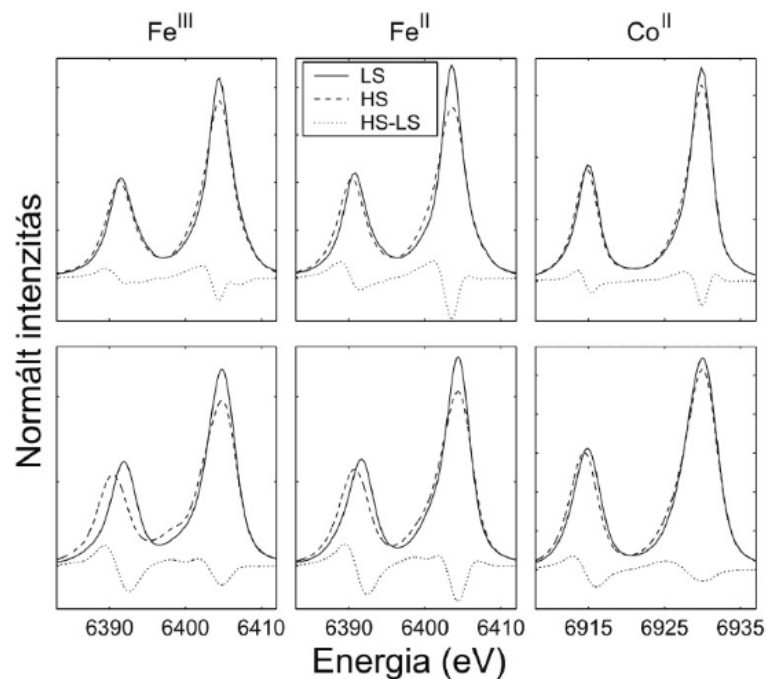
G. Vankó *et al.*, *J. Phys. Chem. B* **110** (2006) 11647

1s3p XES spinállapot-függése

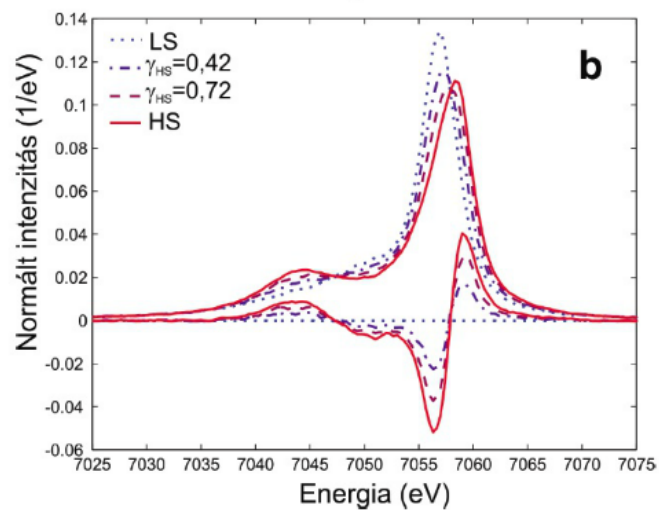
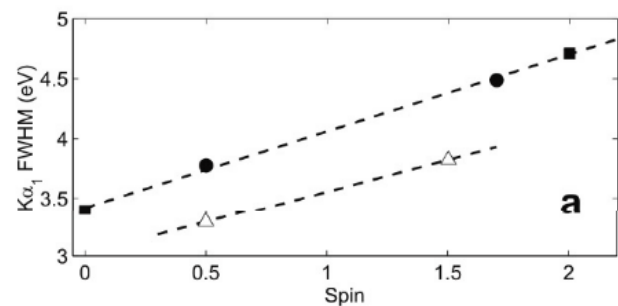

G. Vankó, F. de Groot, *Phys. Rev. B* **75** (2007) 177101.

spinállapot meghatározása

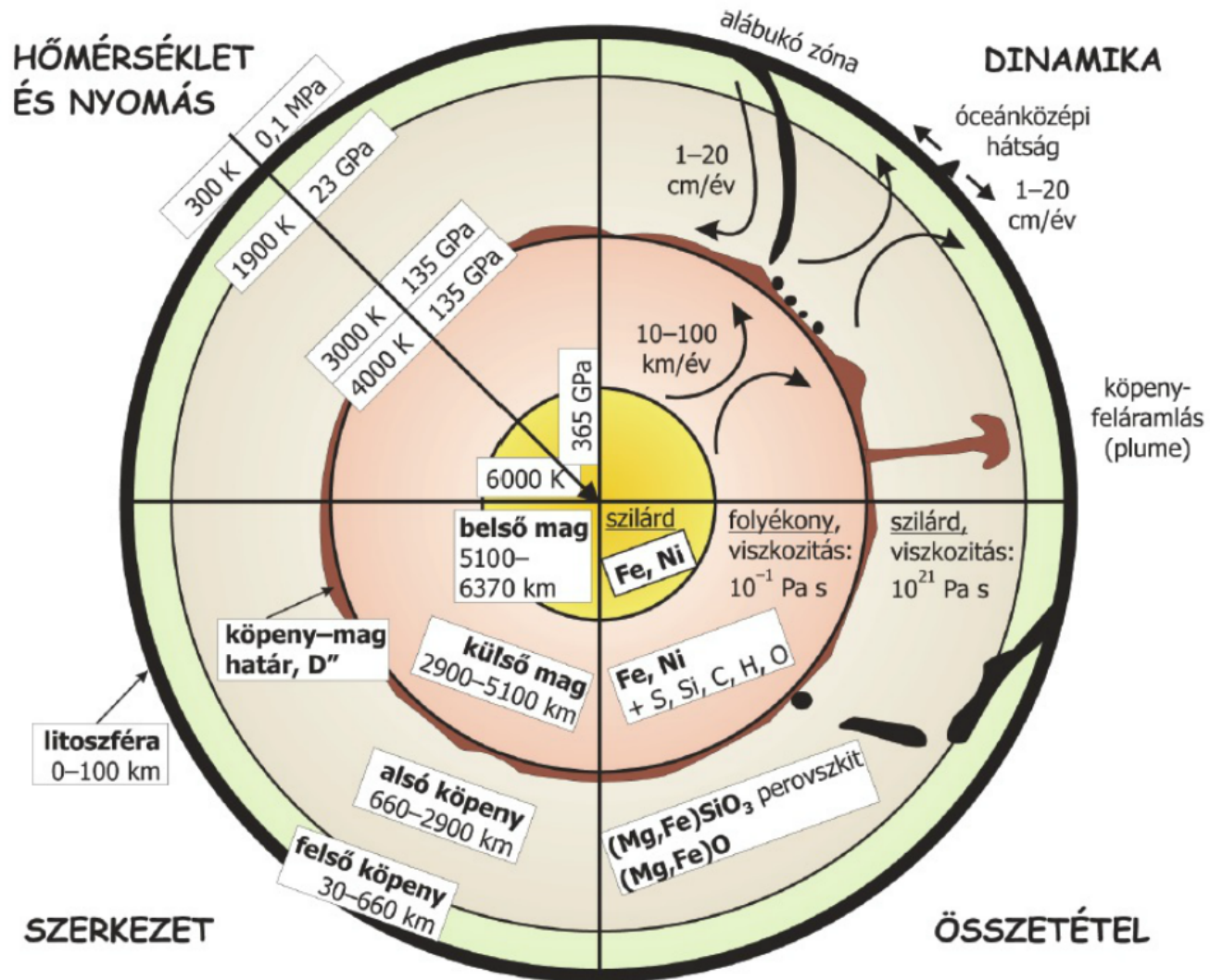

vonalszélességekből

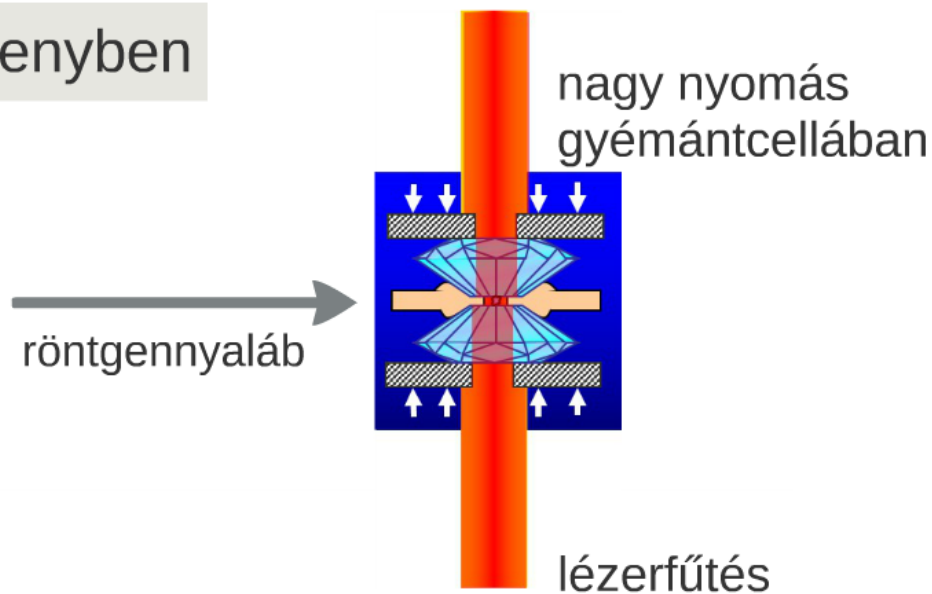

IAD módszer:
integrált abszolút különbségek

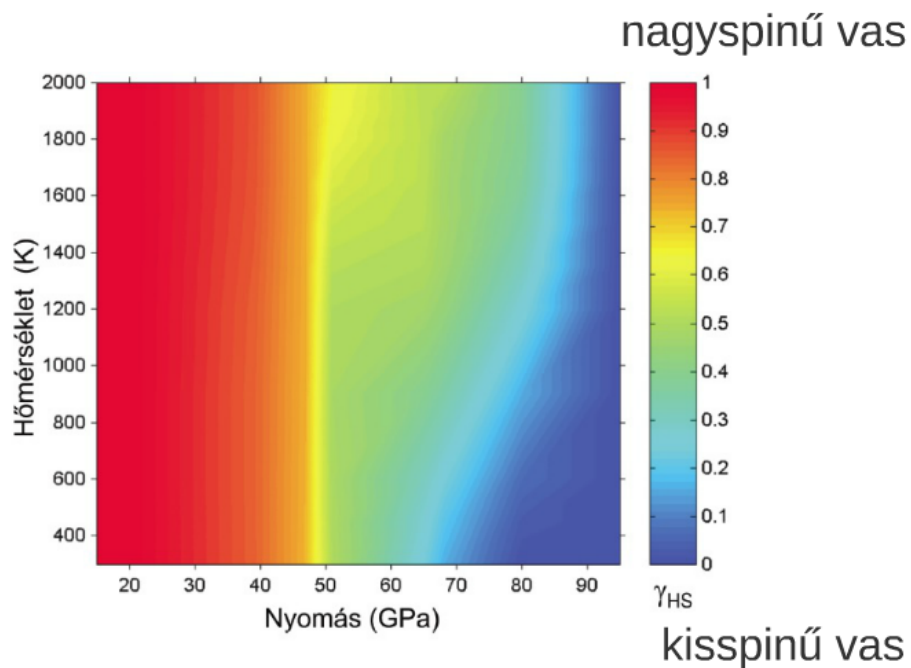
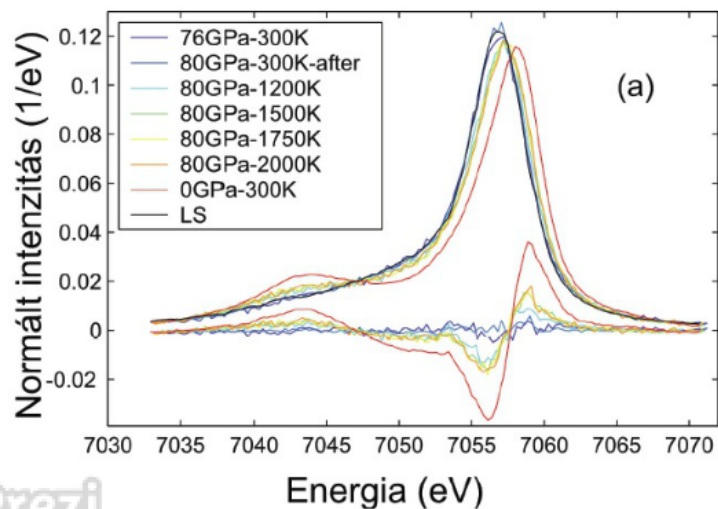
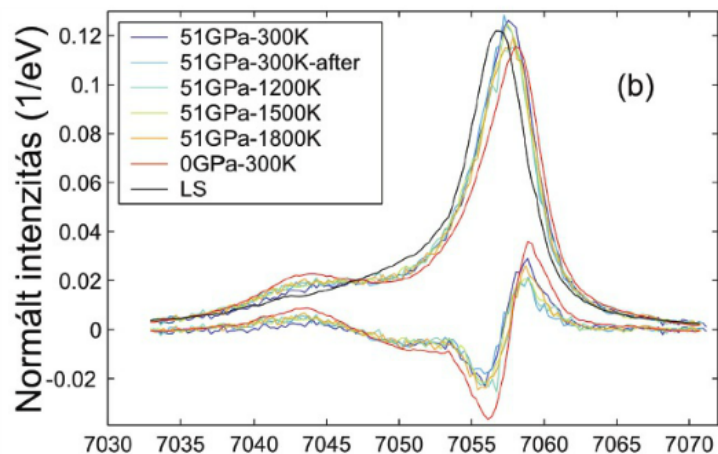
a Föld szerkezete

spinállapotváltozás az alsó köpenyben

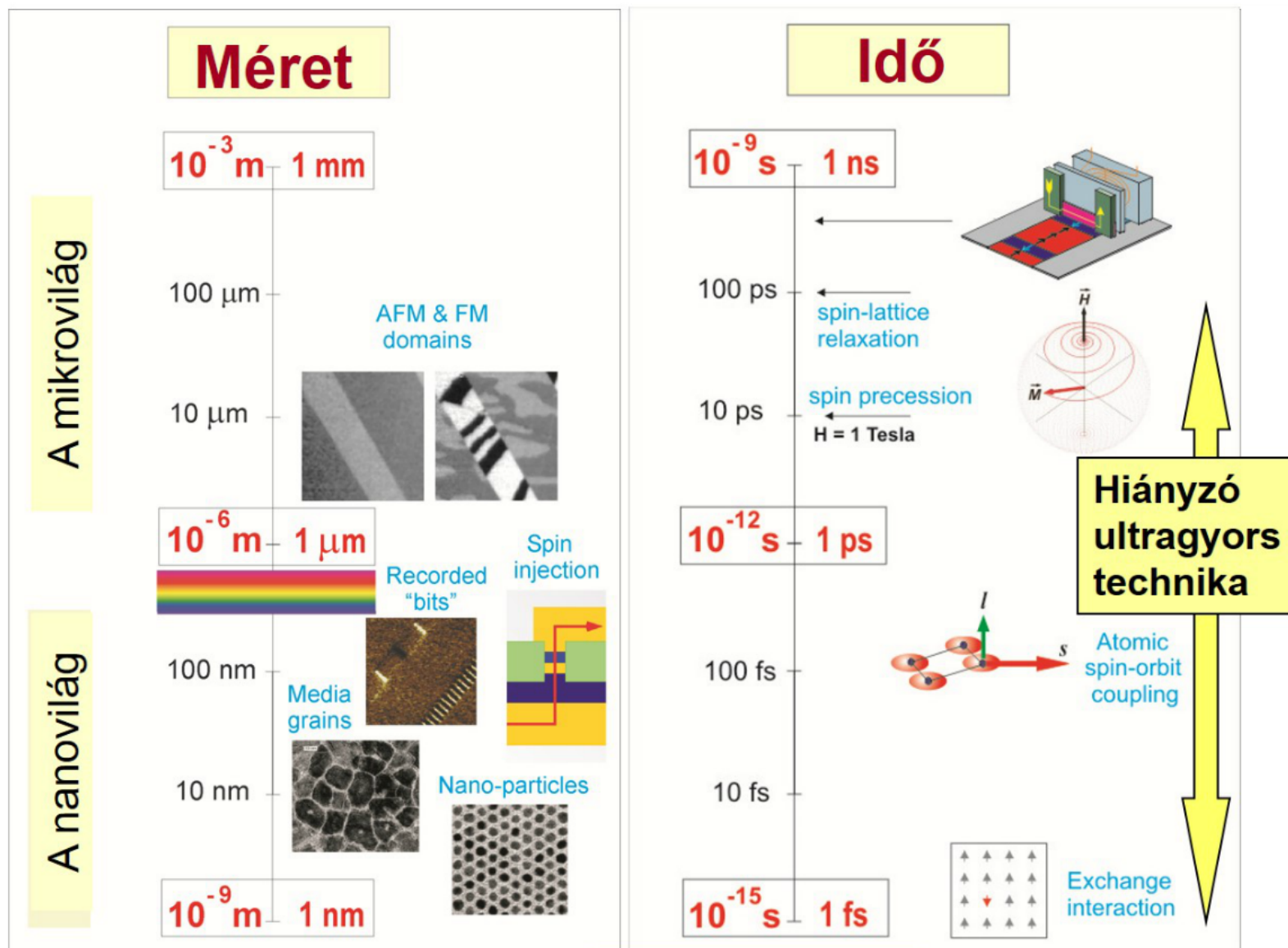

Mg_{0.75}Fe_{0.25}O ferroperiklász

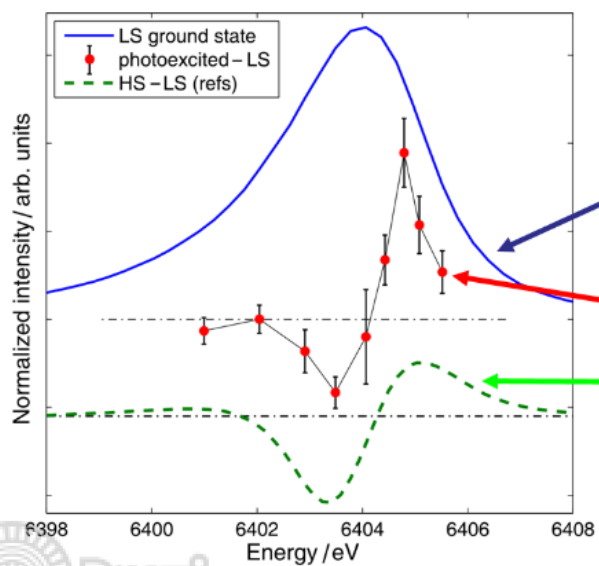
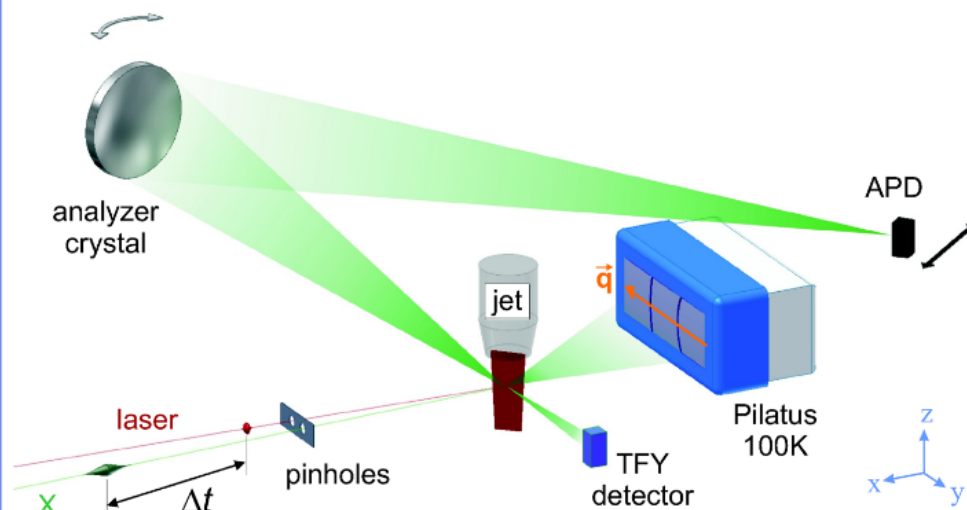
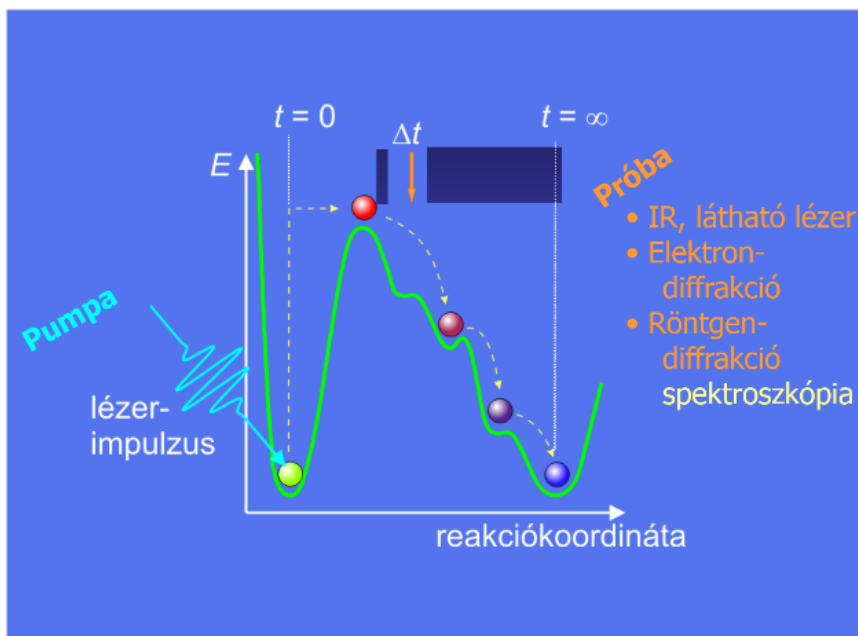

kapcsolható molekulák

Note: $\Delta t \text{ (fs)} = 4 / \Delta E \text{ (eV)}$

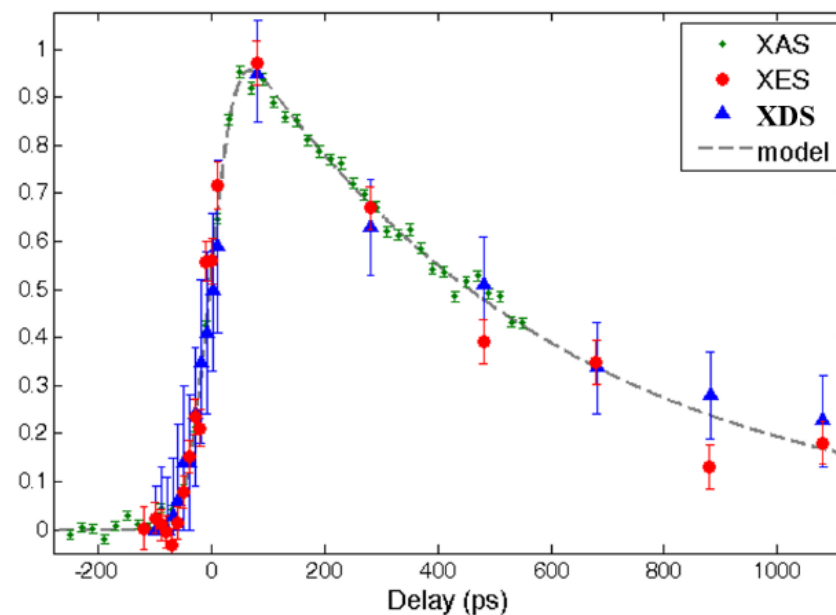
optikai pumpa - XES szonda mérés szinkrotronnál

LS $[\text{Fe}(\text{bipy})_3]^{2+}$
 alapállapot

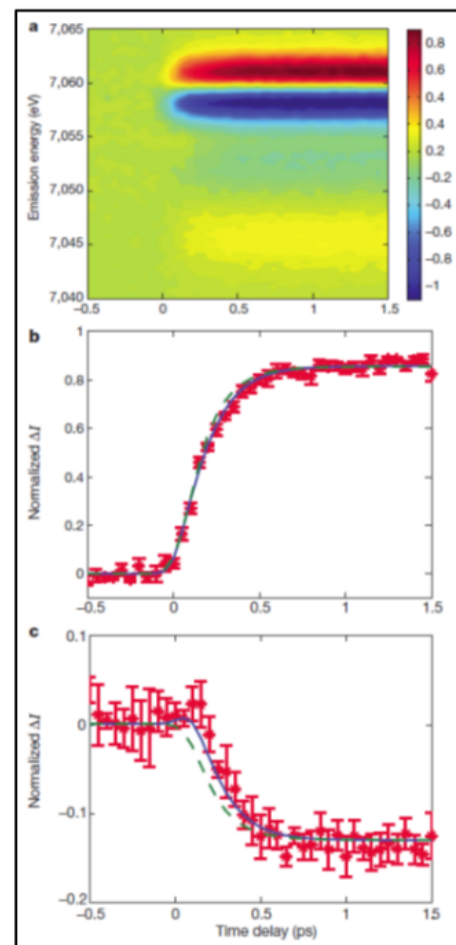
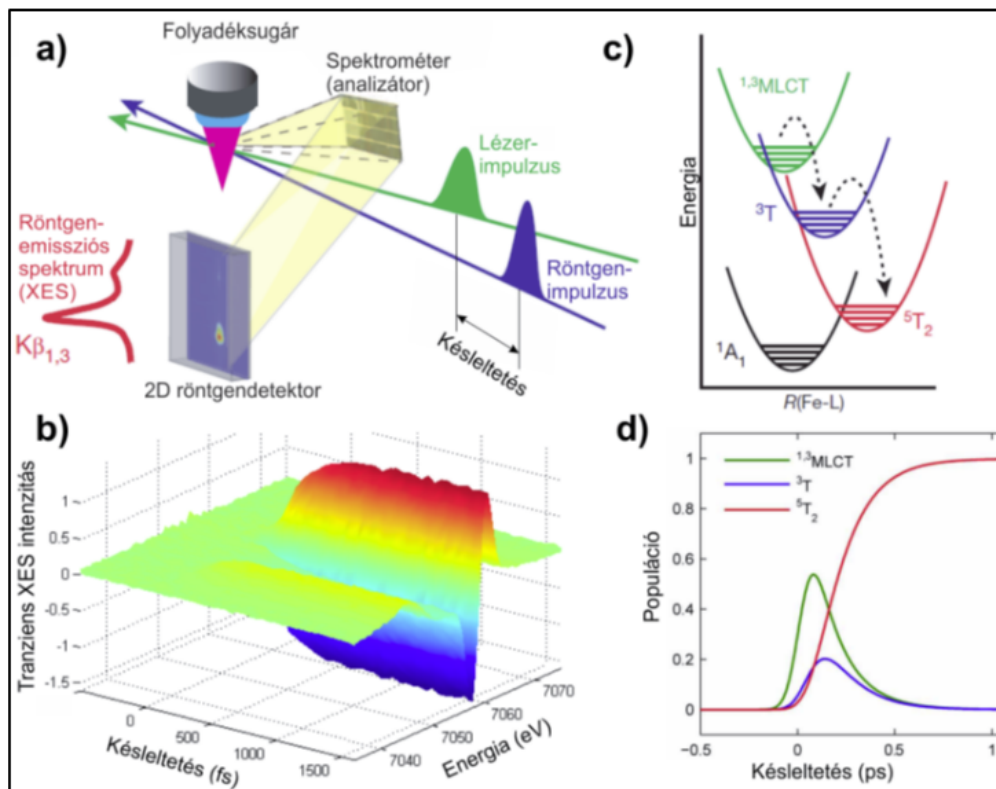
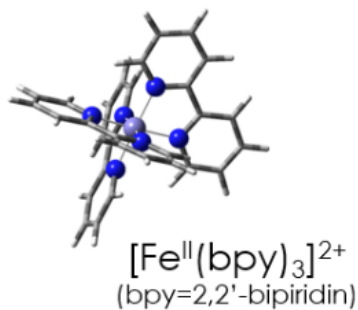
mért adatok

várt spektrum
 (10% HS)

J. Phys. Chem. A 2012, 116, 9878

optikai pumpa - XES szonda mérés XFEL-nél

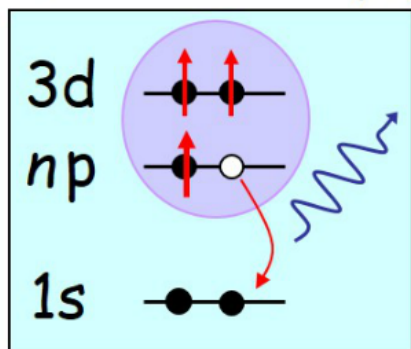
XES különb-
ségi spekt-
rumok az
idő függ-
vényében

spektum-
intenzitás
különbsége
7061 eV-nál

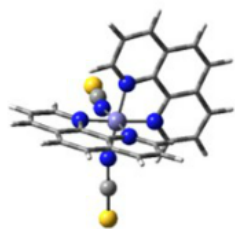
spektum-
intenzitás
különbsége
7054 eV-nál

1s XES spinállapot-függése

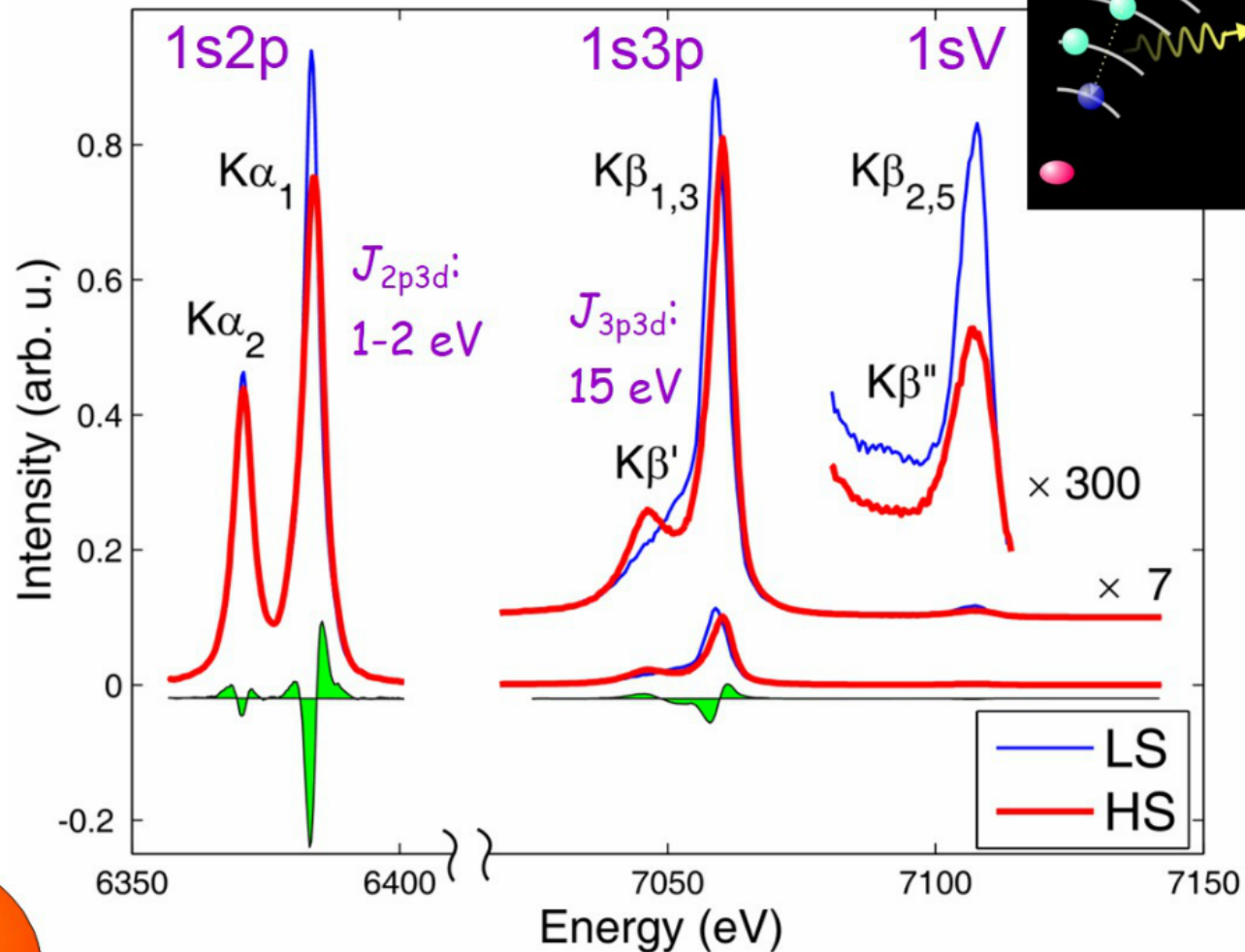
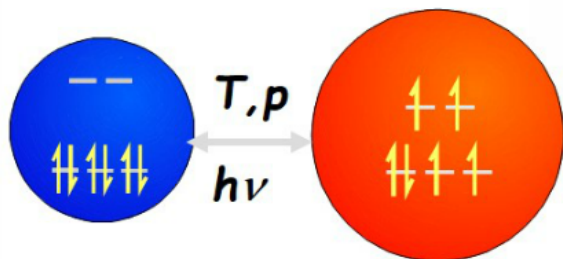
kicszerélődés (J)

Fe^{II} — 3d⁶

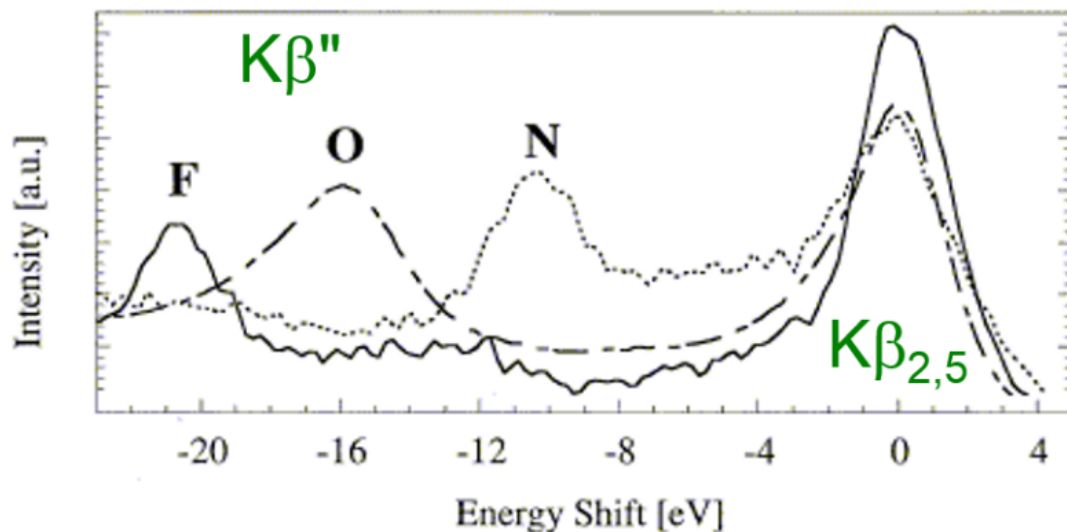

$S = 0 \leftrightarrow 2$

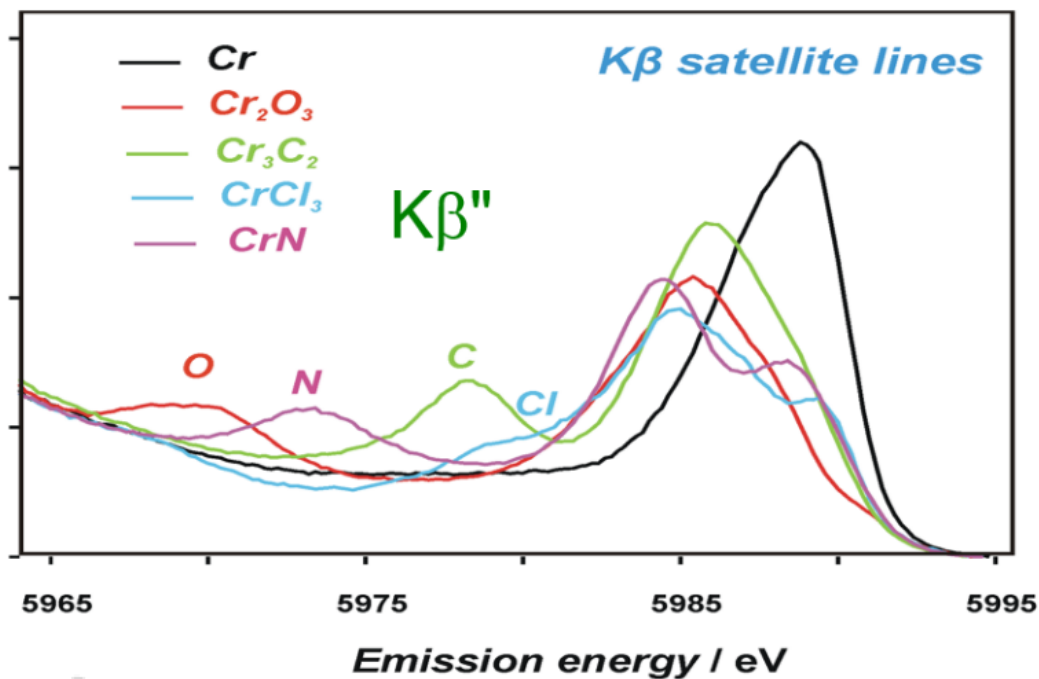
G. Vankó *et al.*, *J. Phys. Chem. B* **110** (2006) 11647

vegyértékemissziós (aka vtc, valance-to-core) XES

Mn-L

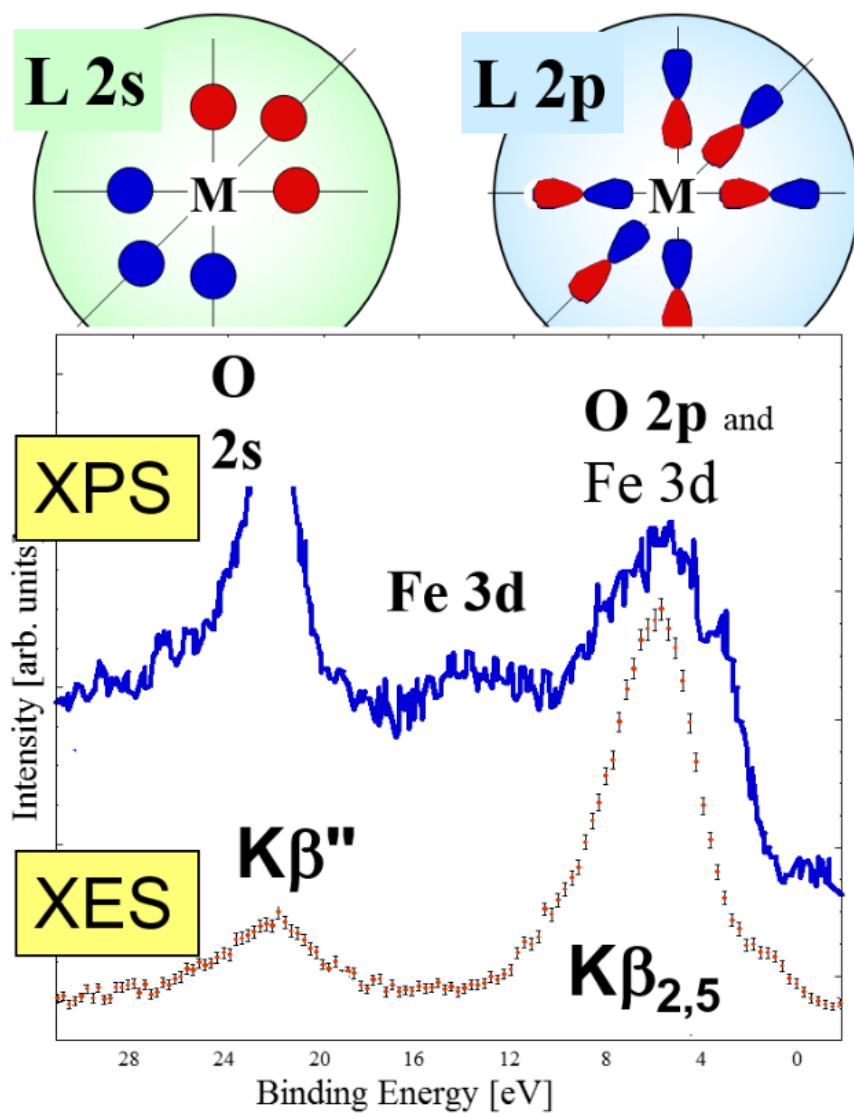
U. Bergmann *et al.*,
Chem. Phys. Lett.
302 (1999) 119.

Cr-L

V. A. Safonov *et al.*,
J. Phys. Chem. B
110 23192 (2006)

vtc XES vs. XPS

vegyérték XPS:

O 2s, 2p, Fe 3d

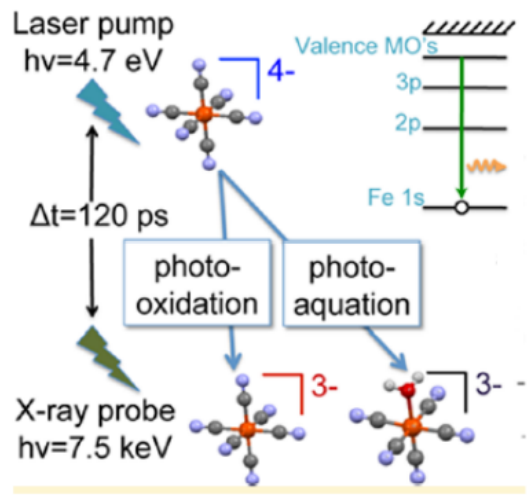
vegyérték-XES:

O 2s, O 2p

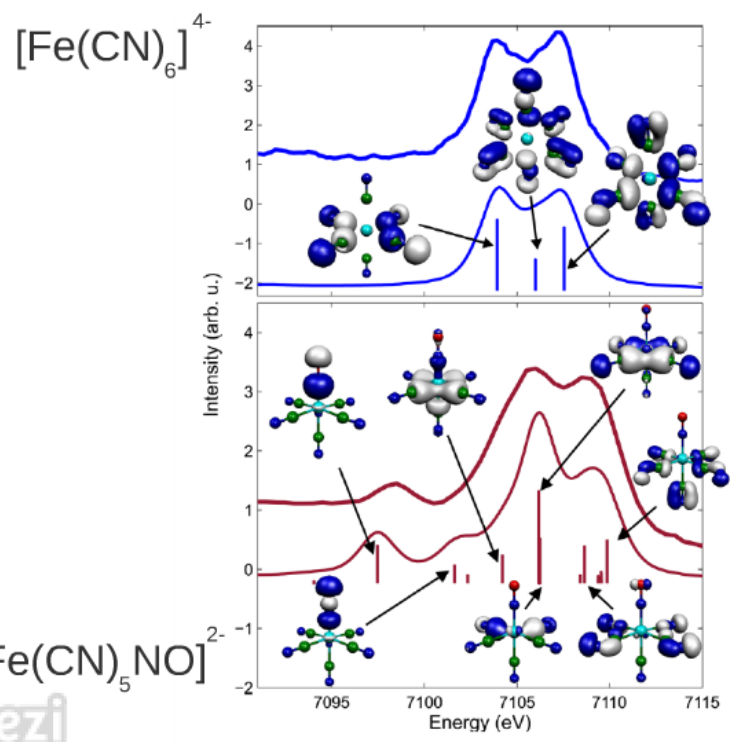
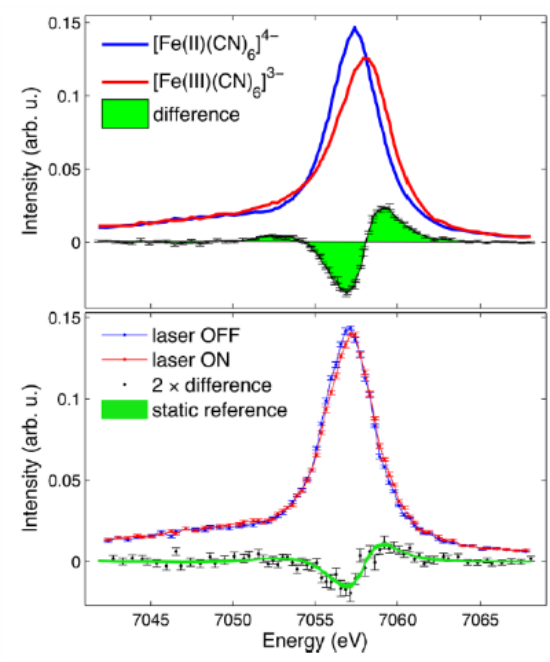
- azonos végállapotok
- XES-nél dipólus kiválasztási szabályok
- XES tömbi információt ad

vtc XES pumpa-szonda kísérletben

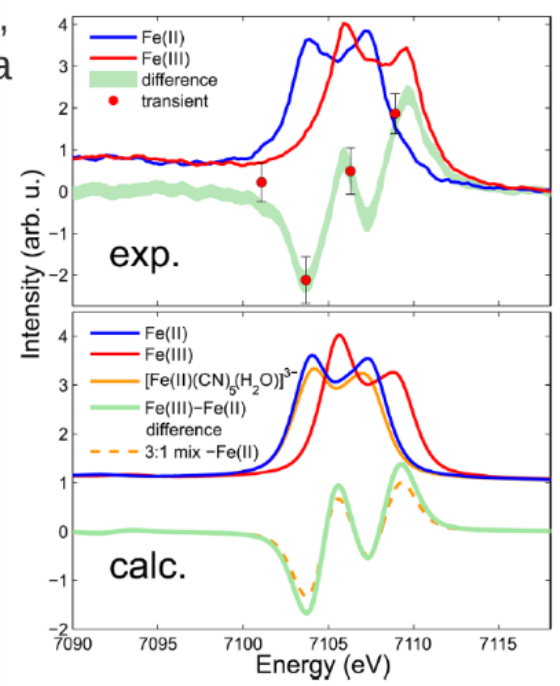

K_{β} spektrumok:

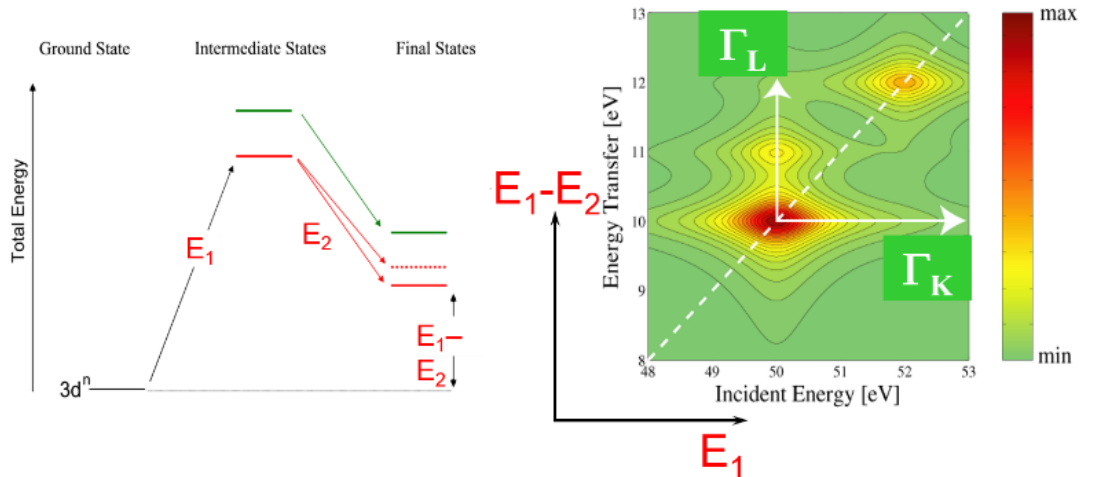

2012, APS (USA),
Johann-geometria

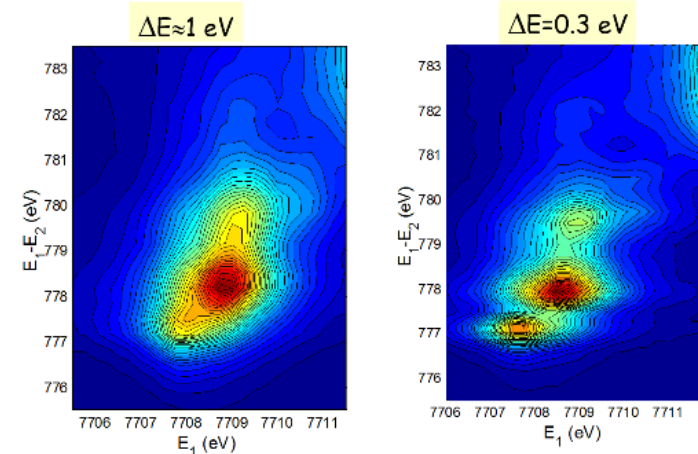
vtc-XES:
4 pont / éjszaka

rezonáns röntgenemissziós spektroszkópia (RXES)

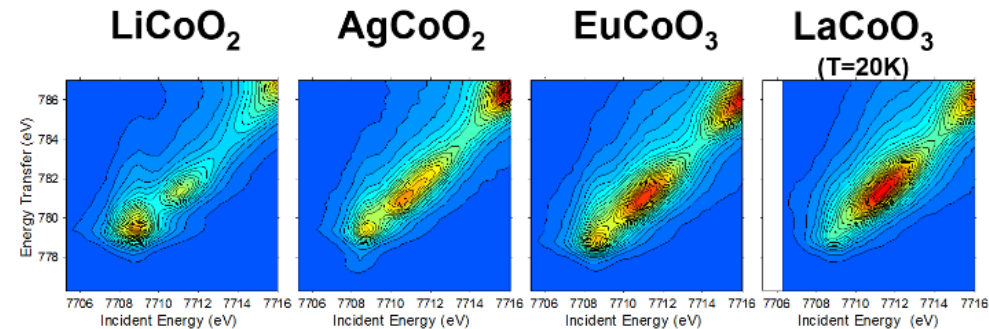
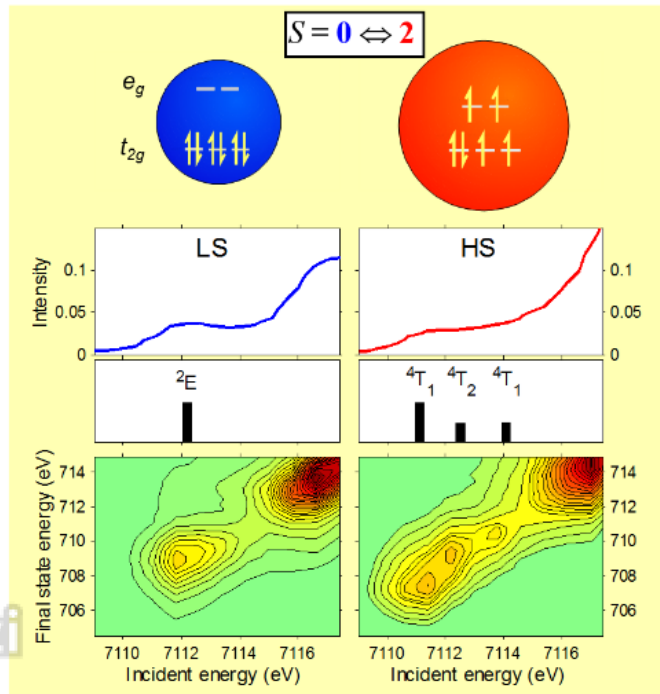

P. Glatzel & U. Bergmann,
Coord. Chem. Rev. **249** (2005) 65.

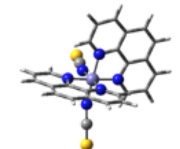
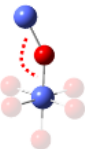
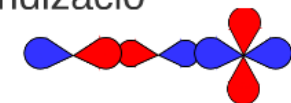
Analyzer: Si(531) $R=1$ m
 Mono: Si(440)

Si(531) $R=2$ m
 Si(440)

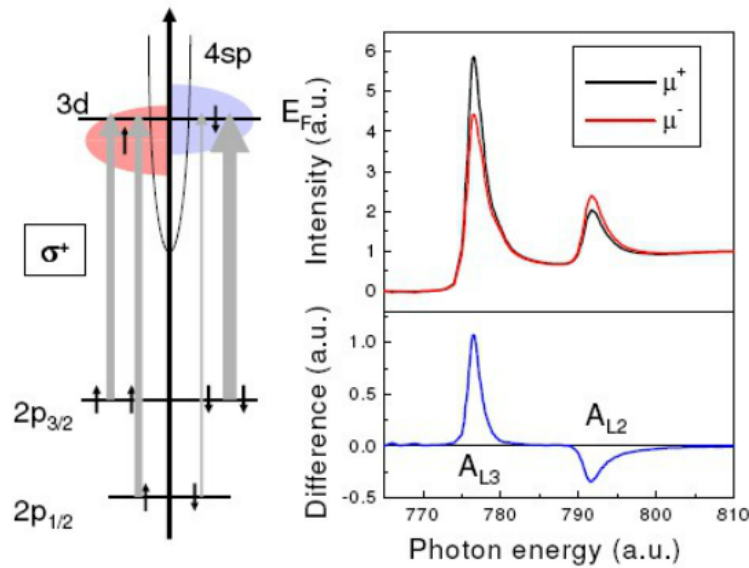
$\angle_{\text{Co-O-Co}} 94^\circ$ 97° 153° 163°

Co(4p)-O(2p)-Co(3d) hibridizáció
 nő a kötőszöggel

lágyröntgen mágneses cirkuláris dikroizmus (XMCD)

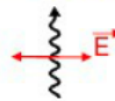
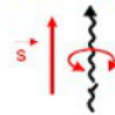
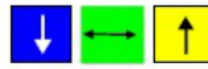
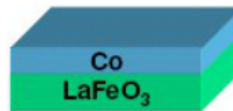
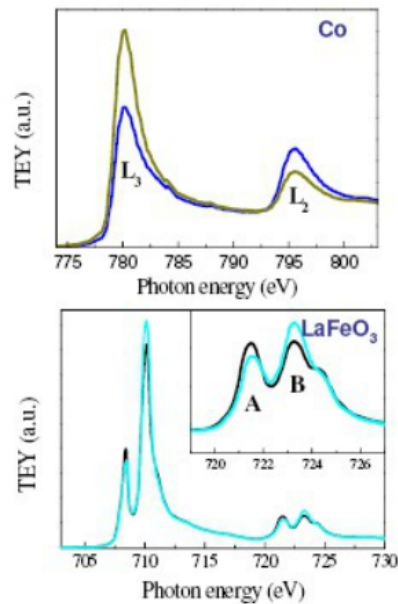

Sum rules

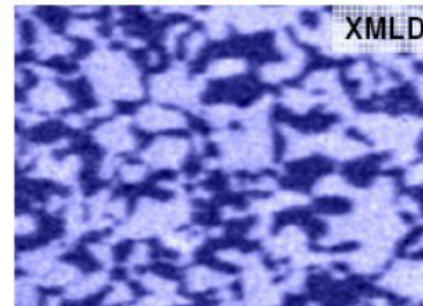
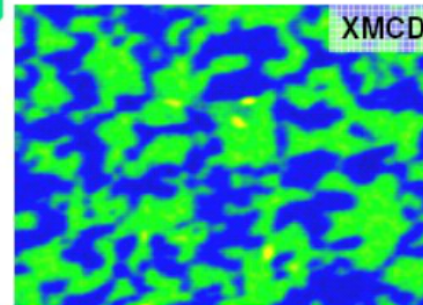
$$m_s/\mu_B \sim \frac{A_{L3} - 2A_{L2}}{A_{iso}}$$

$$m_l/\mu_B \sim \frac{A_{L3} + A_{L2}}{A_{iso}}$$

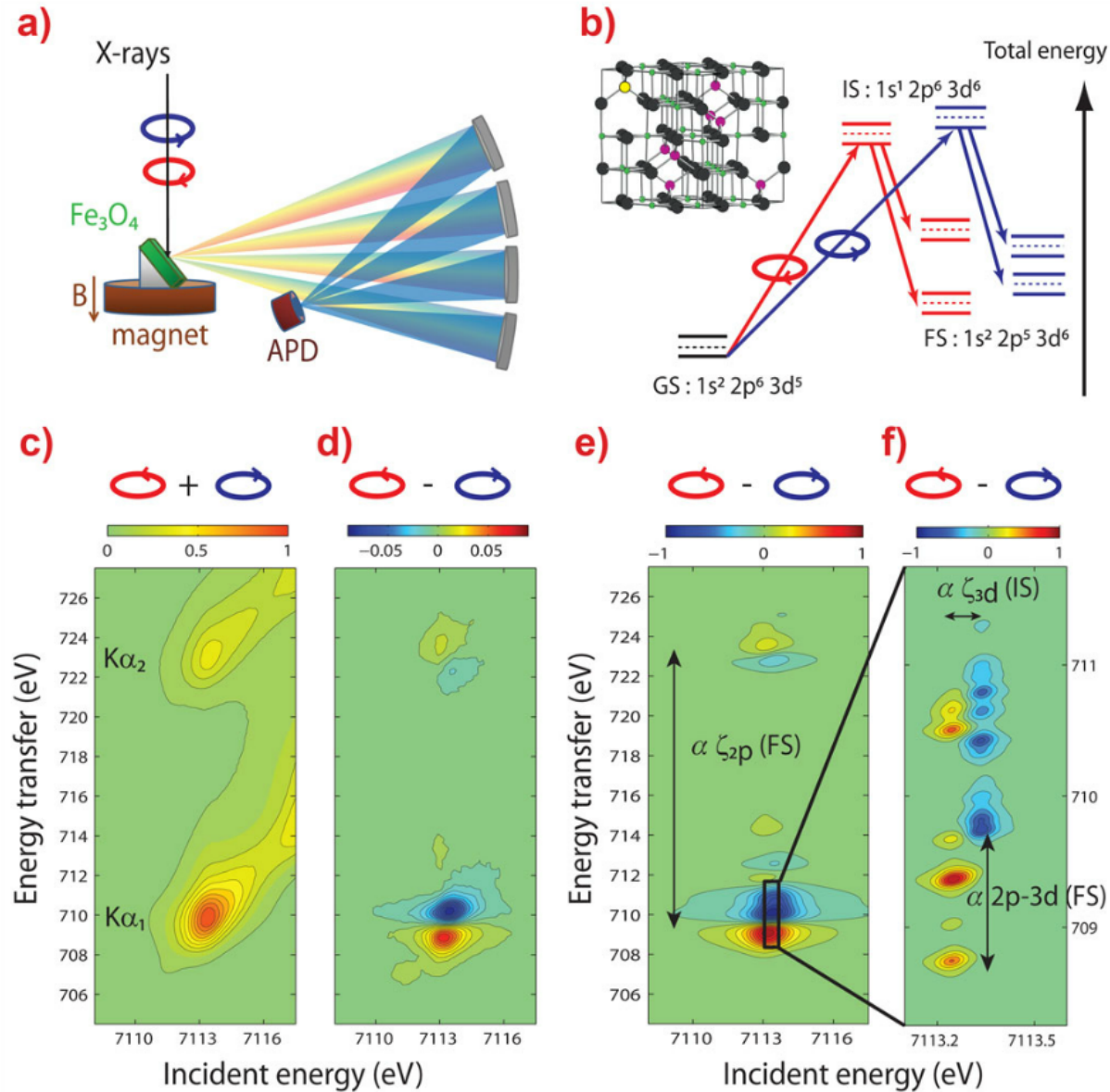
Spectroscopy

Microscopy

1s2p RXES - MCD

Röntgenabszorpció

Bajnóczi Éva
2016. november 23.

A jelenség felfedezése, rövidítések

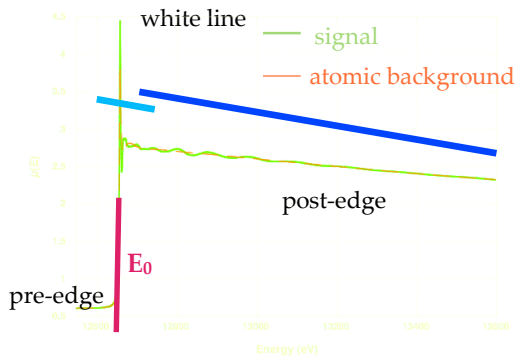
1895 *Wilhelm Conrad Röntgen* – felfedezi a röntgensugárzást

1913 *Maurice De Broglie* – első abszorpciós él mérés

1920 *Hugo Fricke* – az abszorpciós él közeli energiatfüggő változások első megfigyelése

...

1970 *Stern, Sayers és Lytle* – a röntgenabszorpció elméleti alapjainak lerakása

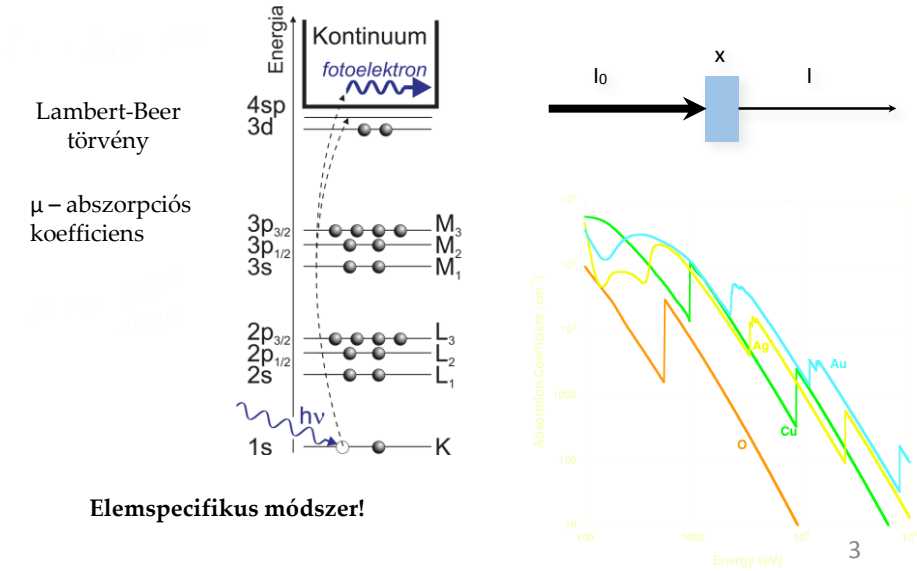
XAS (X-ray Absorption) -
Röntgenabszorpció

XANES (X-ray Absorption Near Edge
Structure) – az él és közvetlen
környezete

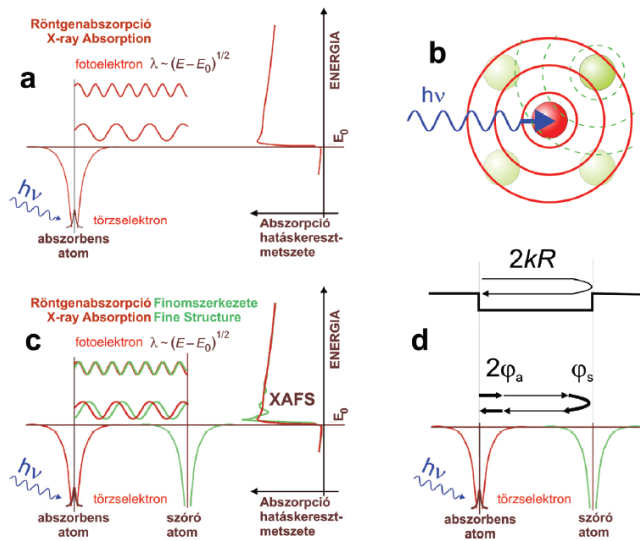
EXAFS (Extended X-ray Absorption
Fine Structure) – az él feletti 50-100eV-
től 1000eV-ig

2

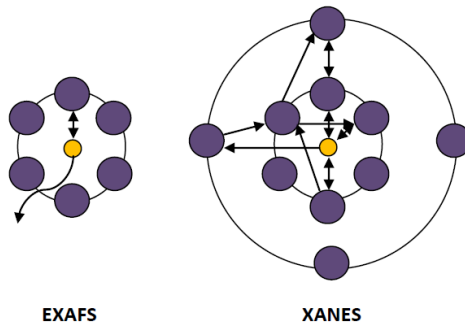
Az abszorpció jelensége

A finomszerkezet kialakulása I.

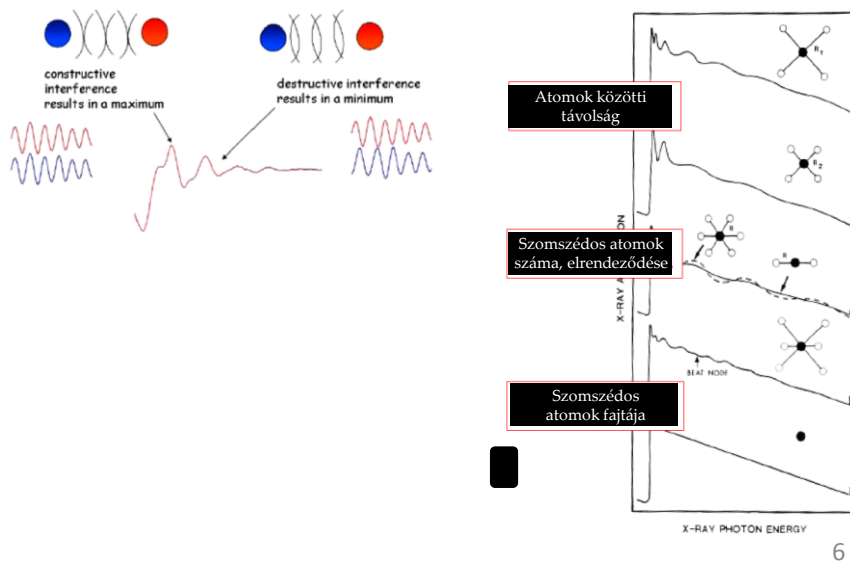

Egyszeres és többszörös szóródás

5

A finomszerkezet kialakulása II.

6

XANES régió

Dipólus átmenet:

s - p

K-él: $1s - 3p$

L_I -él: $2s - 5p$

p - d

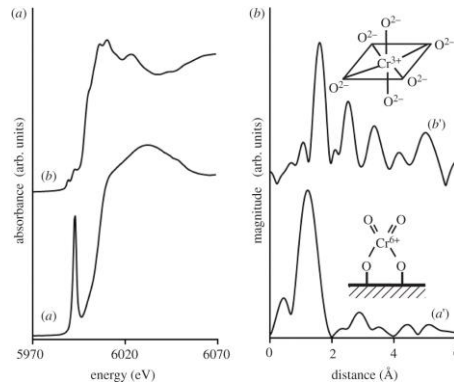
L_{II} -él: $2p_{1/2} - 5d_{3/2}$

L_{III} -él: $2p_{3/2} - 5d_{5/2}$

Kvadrupól átmenet:

$\Delta l = \pm 2$ vagy 0

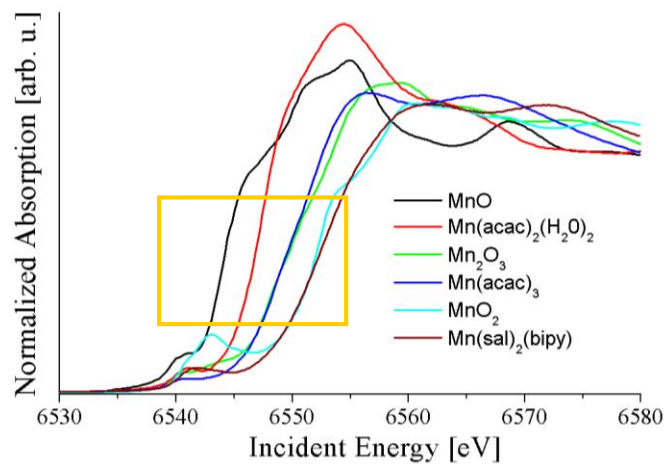
2-3 nagyságrenddel gyengébb

s - d átmenet dipól tiltott szabályos oktaéderez környezetben, DE részben megengedetté válik a torzulások, és az inverziós centrum megszűnése miatt (p és d pályák hibridizációja)

7

Különböző oxidációs állapotok

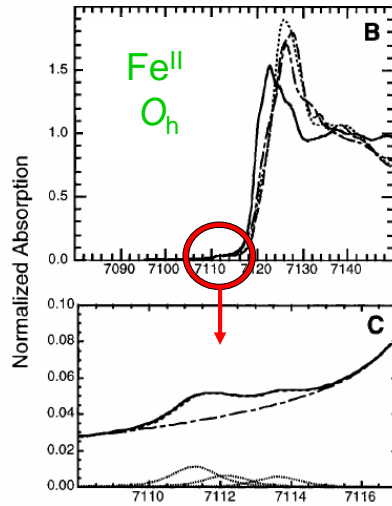

Mn(II) $3d^5$

Mn(IV) $3d^3$

8

Előél (pre-edge)

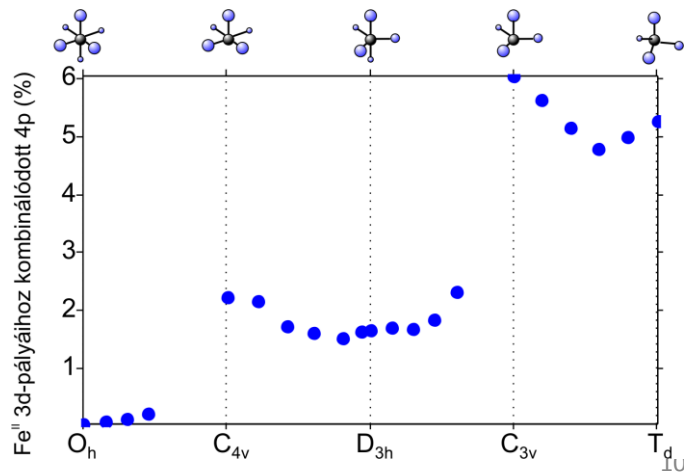
Gyenge, rosszul
felbontott jel a
XANES-ben

Probléma:

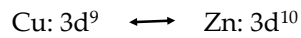
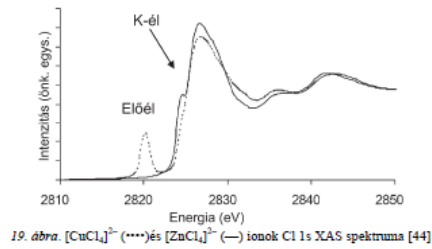
- Kvadrupól átmenet gyenge
- Nagy élettartam kiszélesedés 1s

9

4p járulék keveredése különböző geometriák esetén

Ligandum K-él abszorbpció

Az EXAFS egyenlet

$$\chi(k) = \sum_i N_i F_i(k) \frac{S_0^2}{k R_i^2} e^{\frac{-2R_i}{\lambda}} e^{-2\sigma_i^2 k^2} \sin(kR_i + \phi_i(k))$$

szórási erősség
 csillapítás
 rendezetlenség

- R_i az abszorber atom és a szóró atomok távolsága (MS esetén a teljes távolság fele)
- N_i szóró atomok száma az i -edik koordinációs szférában (koordinációs szám)
- F szórási amplitúdó – függ a kémiai környezettől, *ab initio* számolható
→ pl. FEFF programcsomag

Az EXAFS egyenlet

$$F(k) = N_i F_i(k) \frac{S_0^2}{k R_i^2} e^{-\frac{2R_i}{\lambda}} e^{-2\sigma_i^2 k^2} \sin(kR_i + \varphi_i)$$

szórási erősség
 csillapítás
 rendezetlenség

- S_0^2 amplitúdó redukciós tényező – inelasztikus veszteség az abszorberen belül, értéke általában 0.7 – 1.1 között
- λ a fotoelektron közepes szabad úthossza – annak a valószínűsége, hogy a fotoelektron „visszatér” az abszorberre anélkül, hogy inelasztikus szóródást szenvedne a szóró atom elektronjain, vagy betöltődne az lyuk
- φ fáziskülönbség – amelynek oka a fotoelektron és a coulomb potenciálok közötti kölcsönhatás, amely k -függő

13

Az EXAFS egyenlet

$$F(k) = N_i F_i(k) \frac{S_0^2}{k R_i^2} e^{-\frac{2R_i}{\lambda}} e^{-2\sigma_i^2 k^2} \sin(kR_i + \varphi_i)$$

szórási erősség
 csillapítás
 rendezetlenség

σ^2 rendezetlenség – Debye-Waller faktor

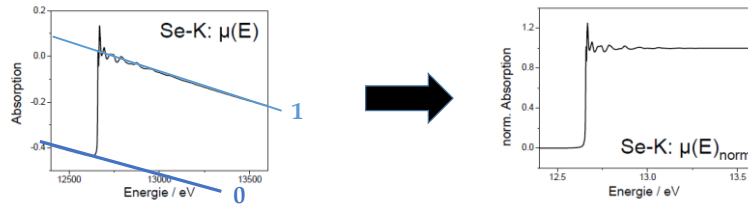
Dinamikus $\sigma_{vibr}^2 = \left[\frac{\hbar}{8\pi^2 m_i \nu} \right] \coth[\hbar\nu/2k_B T]$

Statikus $\sigma_{conf}^2 = \sum_{j=1}^N \frac{(R_j - R_0)^2}{N}$

14

Hogyan lesz mindebből szerkezet?

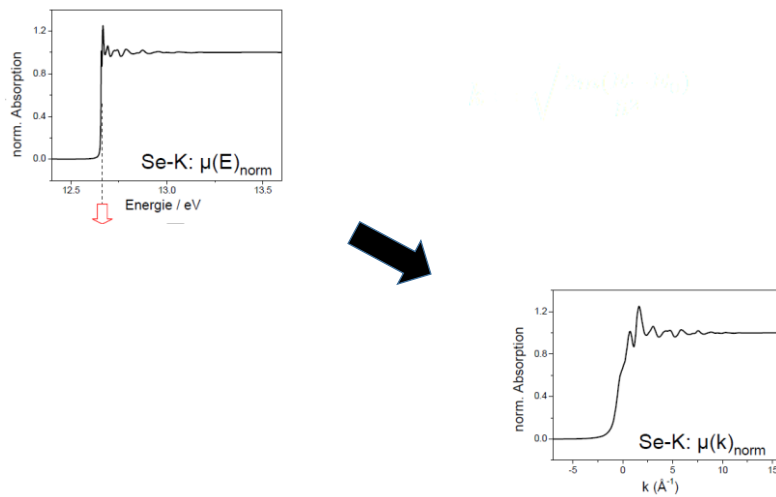
1. Normalizáció

15

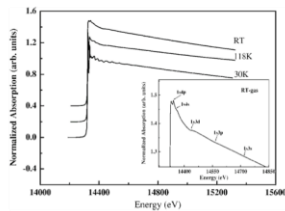
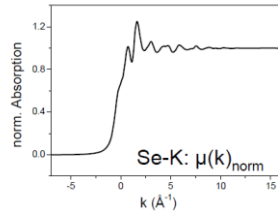
Hogyan lesz mindebből szerkezet?

2. $\mu(E)_{\text{norm}} \rightarrow \mu(k)_{\text{norm}}$ transzformáció

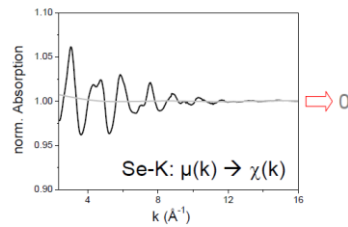
Hogyan lesz mindebből szerkezet?

3. $\mu_0(k)$ „atomi” háttér kivonása

Kr: $[\text{Ar}] 3d^{10} 4s^2 4p^6$

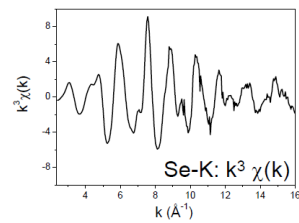
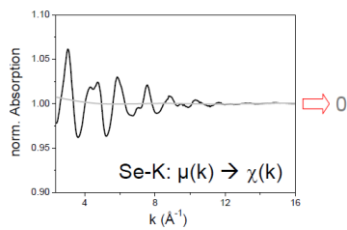
Többelelektronos gerjesztések!!!

17

Hogyan lesz mindebből szerkezet?

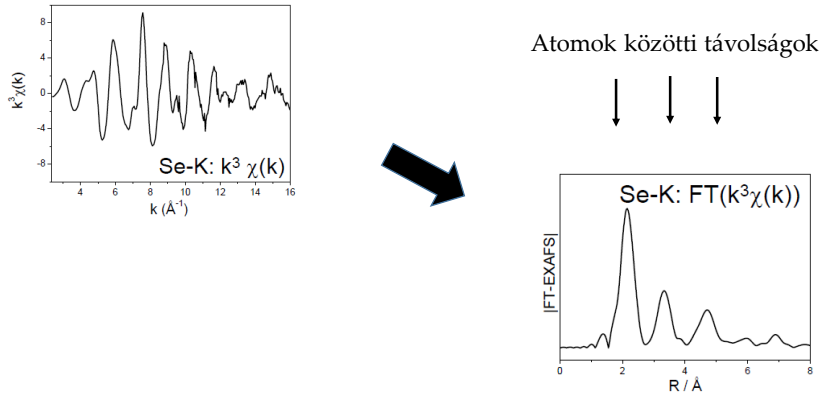
4. Súlyozás k-val

18

Hogyan lesz mindebből szerkezet?

5. Fourier transzformáció

Pszedo-radiális eloszlásfüggvény

19

Alkalmazás

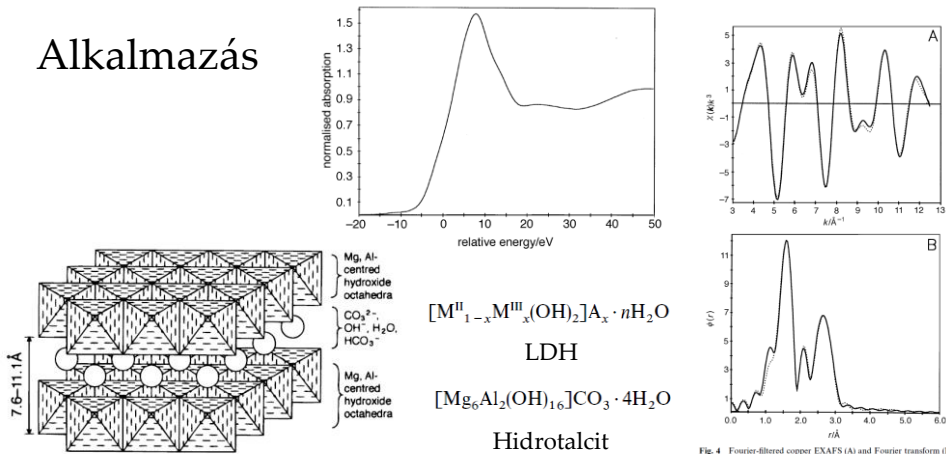

Fig. 1 Schematic representation of the structure of hydrotalcite

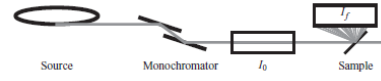
Fig. 4 Fourier-filtered copper EXAFS (A) and Fourier transform (B) of the first three coordination shells (solid lines) with results of the least-squares fit (dotted lines)

Table 1 Results from EXAFS curve-fitting of fourier-filtered contributions of the Cu-doped hydrotalcite^{a,b}

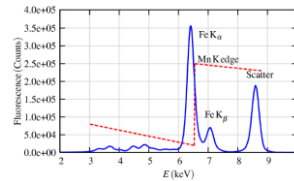
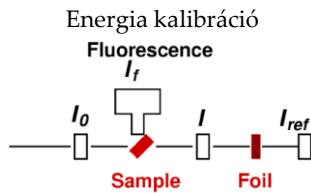
contribution	functions <i>j</i>	<i>N_j</i>	<i>R_j/Å</i>	$\sigma_j^2/\text{Å}^2$	$\Delta E_{ij}/\text{eV}$	<i>R</i>
Cu—O (two-shell fit)	1st O	4.8	1.99	0.006	5.4	0.11
	2nd O	1.6	2.25	0.003		
Cu···Al (one-shell fit)	Al	4.3	3.05	0.006	6.0	0.22
	Mg	4.3	3.07	0.006	3.5	0.26
Cu—O ⁺ (one-shell fit)	1st O	4.6	1.98	0.005	5.3	0.10
	2nd O	2.8	2.24	0.009	5.3	
Cu···Al/Mg (three-shell fit)	3rd Al	4.6	3.05	0.007	4.0	

Köckerling,
Geismar,
Henkel
Nolting, J.
Chem. Soc.,
Faraday Trans.,
1997, 93(3), 481.

Mérési elrendezés, detektálási módok I.

- Transzmisszió $\mu x = \ln(I_0/I)$
- Nagyobb koncentrációjú minták $w/w\% > 10\%$
- Ionizációs kamrák
- Mintaelőkészítés!
- Fluoreszcencia $\mu = I_f/I_0$
- hígabb minták (akár néhány 10ppm!!!)
- önabszorpció léphet fel vastagabb minták esetén
- Félvezető detektorok
- Z-1 szűrők

21

Mérési elrendezés, detektálási módok II.

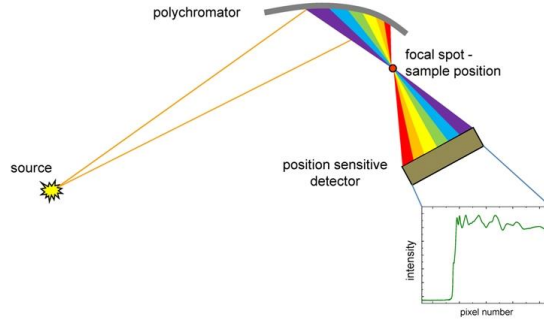
- Total Electron Yield $\mu = I_{TEY}/I_0$ alacsony energiák, könnyű elemek, felszín (~ 10 nm), leginkább fémes minták esetén alkalmazható

- Auger Emission $\mu = I_{Aug}/I_0$ alacsony energiák, könnyű elemek, felszín (~ 10 nm)

22

Diszperzív XAFS

- Polikromatikus sugárzás → a teljes spektrum *egyszerre* rögzíthető, nagyon *rövid idő* alatt (akár < 1 μs)
- A mintapozícióban fókuszált, stabil nyaláb, mivel nincsenek mozgó alkatrészek
- Jól kapcsolható más technikákkal (UV-vis, IR, MS)
- Kémiai reakciók vizsgálata → Katalízis

23

Diszperzív XAFS

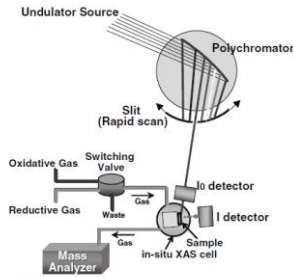

FIGURE 1. Experimental set-up for in-situ time-resolved Turbo-XAS in fluorescence mode at ID-24 (ESRF).

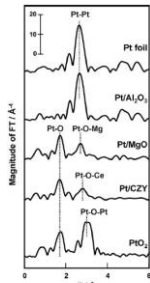

Fig. 6. Fourier-transformed k^3 data of Pt $L_{2,3}$ -edge EXAFS for supported 2 wt% Pt catalysts after 800 °C ageing in air and the standard samples of Pt foil and PtO₂ powder. The XAFS measurement was carried out at room temperature in air, at BL07B1 and BL16B2 of Spring-8.

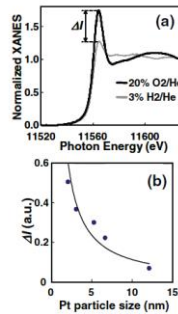

FIGURE 3. (a) Pt $L_{2,3}$ -edge XANES of a Pt/CZY catalyst under oxidizing/reducing atmosphere at 400 °C. b) Relationship between Pt particle size and ΔI .

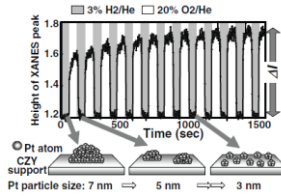

FIGURE 4. Time course of the XANES peak height for the sintered Pt/CZY catalyst (Pt particle size: 7 nm) and the schematic representation of the redispersion behavior. 20% O₂ / He gas and 3% H₂ / He gas were alternately introduced into the cell every 60 seconds at 600 °C throughout the measurements.

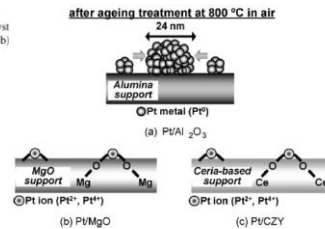

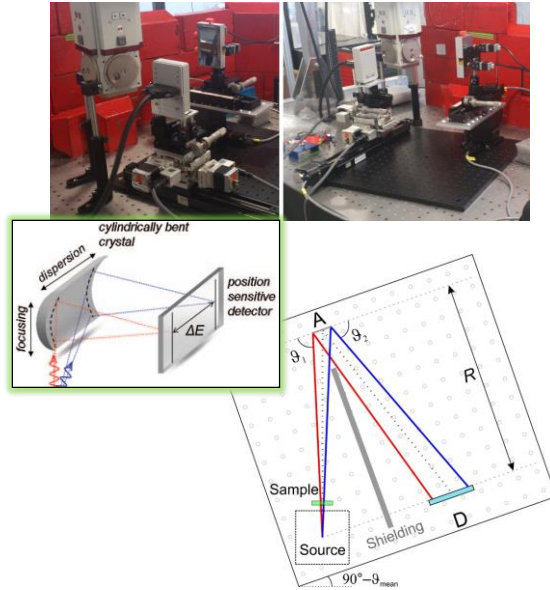
Fig. 7. Schematic illustration of the Pt supported catalysts after 800 °C ageing in air.

- Nagai, Y. et al. (2009) Dynamic in situ observation of automotive catalysts for emission control using X-ray absorption fine structure, *Catal. Today*, 145, 279–287.
- Nagai, Y. et al. (2007) Real-time observation of platinum redispersion on ceria-based oxide by in-situ Turbo-XAS in fluorescence mode, *AIP Conf. Proc.*, 882, 594–596.

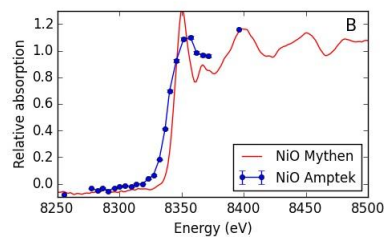
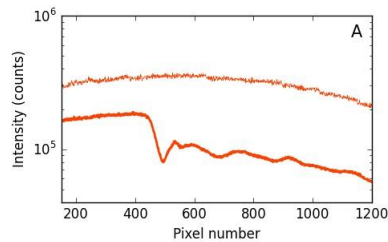
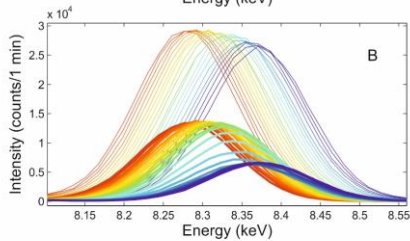
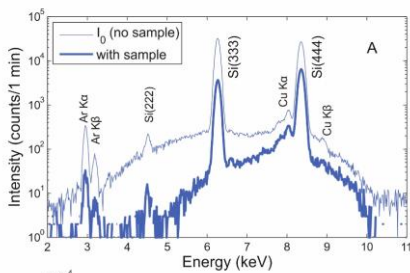
Laboratóriumi XANES

Nagyfelbontású Hámos-féle röntgenspektrométer laboratóriumi röntgensóvel:

- **forrás:** 2200 W Seifert DX-Cu 12x0.4-s vízhűtéses röntgensó
  - 1.2x0.4 mm² pontforrás (fókuszáló és diszperzív irányok)
  - 1.5x10⁹ foton/(s×mm²) a 300 eV széles Ni K-él spektrum tartományában a mintán
- **monokromátor (analizátor):** 100 db 50x1mm² 300 μm vékony Si(111) lapka, 250 mm sugarú hengerpalást alakú hordozó belsején
- **detektor:**
  - Dectris Mythen 1K detektor 1280 db 50 μm×8 mm pixellel

Hámos-féle spektrométer működési elve

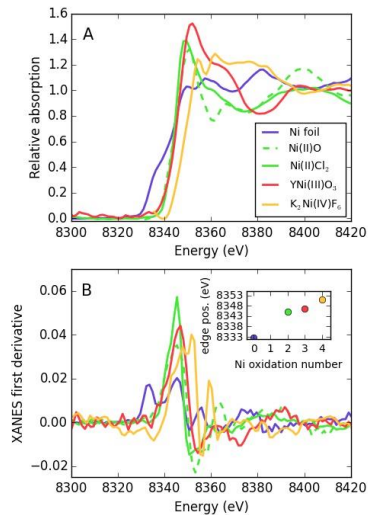

A: Si(111) reflexiója közvetlenül és NiO mintán keresztül (Amptek pontdetektor)
B: A Si(444) csúcs diszperziója

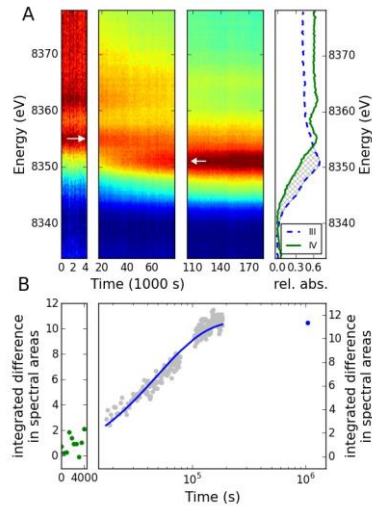
A: transzmissziós jel Mythen detektoron
B: NiO XANES spektruma Mythen és Amptek detektorokkal

26

Laboratóriumi XANES - példák

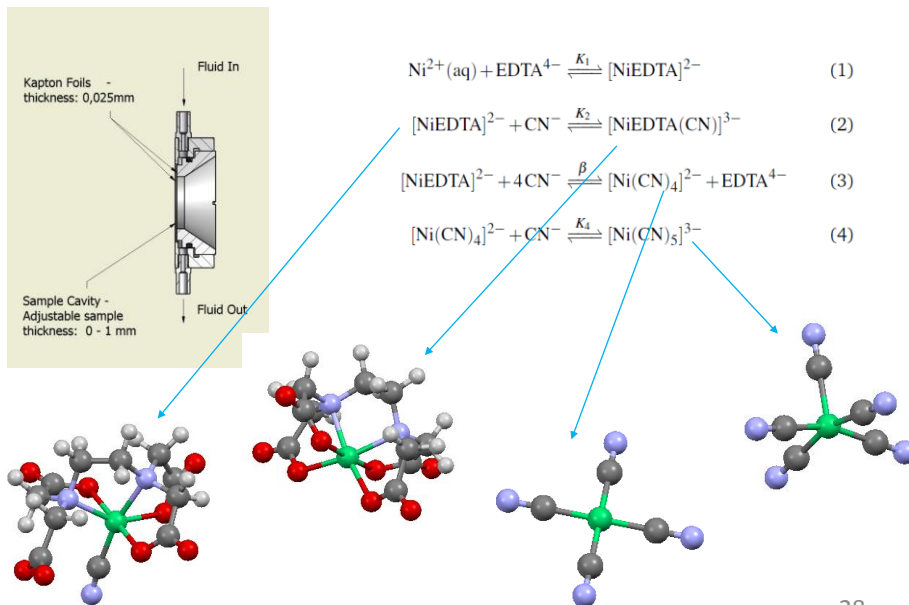

Különböző oxidációs állapotú nikkelvegyületek Ni K-él XANES spektruma és deriváltja

$\text{KNi}^{\text{IV}}\text{F}_6$ XANES spektrumai az idő függvényében, és ennek elsőrendű kinetikai illesztése.

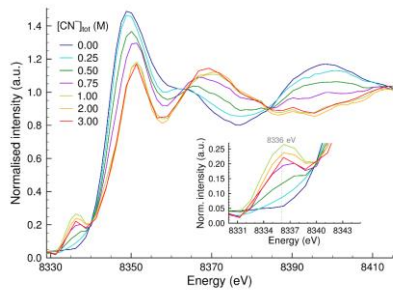
Laboratóriumi XANES – oldat minta

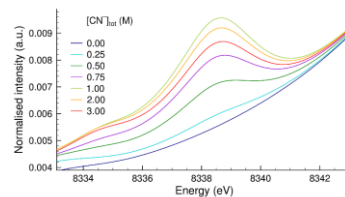
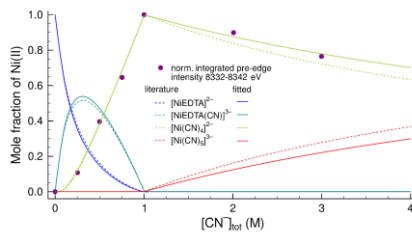
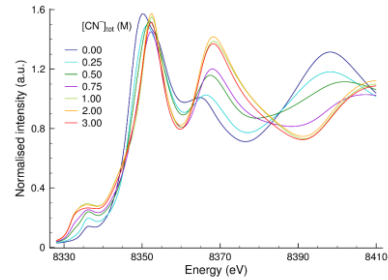

Laboratóriumi XANES – oldat minta

Kísérlet

MD számolások

Összegzés

- ✓ Elem specifikus.
- ✓ Lokális környezet vizsgálatára alkalmas, független a hosszútávú rendezettségtől.
- ✓ Mérhető gáz, folyadék és szilárd halmazállapotú minta is.
- ✓ Oxidációs állapot meghatározható (E_0).
- ✓ Geometria és szerkezet érzékeny.
- ✓ Megállapítható a szomszédos atomok száma és minősége.
- ✓ Információt ad a rendszer rendezetlenségéről.
- ✓ In-situ alkalmazható, más technikákkal kapcsolható
- ✓ Extrém mérési körülmények között is alkalmazható (nyomás, hőmérséklet)
- ✓ Alapvetően tömbi fázis vizsgálatára alkalmas, de felület szelektív mérési elrendezések is kialakíthatóak.

Ajánlott irodalom

- Vankó György: A kémia legújabb eredményei 100. A szinkrotronsugárzás újszerű kémiai alkalmazásai, 2008, Akadémiai Kiadó
- Scott Calvin: **XAFS for Everyone**, 2013, CRC Press
- YasuhiroIwasawa, KiyotakaAsakura, MizukiTada ed.: XAFS Techniques for Catalysts, Nanomaterials and Surfaces, Springer
- [www....](#)

31

Köszönöm a figyelmet!

32